

10175

James Thompson
Swamp Geophyte Book

2972

V-194

03 NOV 200

ԻՍԼԱՄՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՐԳԱՐԷՆ ՄԱՀՄԷՏ

ԳՈՐԾ

ԹՈՄԱՍ ԳԱՐԷԱՅԼ ԱՆԳԴԻԱՅԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆ

Հանձնառութեամբ քարգմանեալ անգլիական բնագիրէն՝ * * *
* * * ժամանակակից օտմանեանց համեմատութեան պէսէն:

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ռ. ՍԱԳՍԵԱՆ

ԿԱԼԱԹԱ, Կ. ՊՈԼԻՍ

1910

297 Գ.
Դ-19 Կ

2979. 2979.
1914 1914.

48.

ԻՍԼԱՄՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՐԳԱՐԷՆ ՄԱՀՄԷՏ

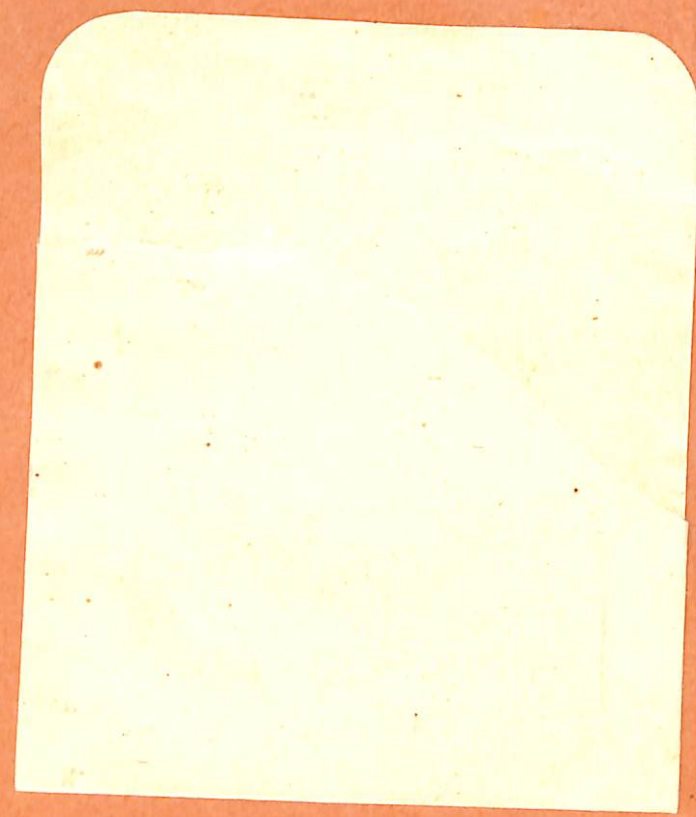
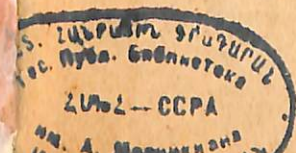
ԳՈՐԾ

ԹՈՄԱՍ ԳԱՐԼԱՅԼ ԱՆԳԴԱՅԻ ՓԻԼՍՈՓԱՅԻՆ

Համեմատութեամբ քարգմանեալ անգղիական բնագիրէն՝ * * *
* * * ժամանակակից օտմանեանց համեմատութեան պէտքէն:

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ռ. ՍԱԳՍԵԱՆ
ԿԱԼԱԹԱ, Կ. ՊՈԼԻՍ
1910

Մ Ո Ւ Տ Զ

Օսմանցի խշամաց եւ ֆրիսոնէից, մանաւանդ
Հայոց, ֆաղափակցական ու երկրակցական եղբայրու-
թեան վերջին հանդիսաւոր պատեհով, որ օսմանեան
սահմանադրութեամբ ալ օծուեցաւ աշխարհօրէն,
պարս համարեցիմէ հրասարակէ Թոմաս Գարշաշ
մաքական մեծ իմաստասէրին այս Ձեռնարկը մար-
գարէ Մահմէտի վրայ, որով չեզոք եւ իմաստասիրա-
կան գաղափար մը կրնան կազմել մերայիմէ խշա-
մութեան եւ իր մարգարէին սկզբանց ու կենցաղին
վրայ եւ աւելի հաշտ քերուիչ կրօնքի մը հետ, որ ու-
նի իր մէկէ աւելի հաշտ առընչութիւնները ֆրիսո-
նէութեան եւ Ս. Գիրքի հիմնական սկզբանց հետ:

Համեմատութեան ու խաղաղութեան մեծ եւ
կարեւոր գաղափարականին բանաւոր ապաստան մա-
տոցանէլ եւ փիլիսոփայական աննկատ տեսակէսէ մը
նկատել տալ դեռ աղօտ տուեալները, ա'ս եղած
է գլխաւոր դիտումը քարզմանիցի եւ ասո'վ միայն
սկն ունի արդարանալ անձուկ խտրասիրութեանց
հանդէպ:

ԹՈՄԱՍ ԳԱՐԼԱՅԼԻ

ԽՕՄԲ Բ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Դիւցազնն ա'լ չնկատուիր իբր աստուած, այլ իբր աստուածադիւցիկ: Ամէն դիւցազն՝ սկիզբով նոյն հիւթէն է. միայն իր ընդունուած եղանակով տարբեր: Դարու մը ճշմարտագոյն փորձաքարը՝ դիւցազնին ընծայած յարգն է. Ողին. Պըրնս:

Մահմէտ՝ է ճշմարիտ մարգարէ, հնարագործ դէտ մը չէ: Մեծ մարդ մը ու հետեւաբար նախ անկեղծ մարդ մը, ոչ մէկ մարդ պէտք է դատել միայն իր վրիպակները նկատելով: Դաւիթ՝ երբայեցի արքան: Մարդկային ամէն գործերուն մէջ զըզջումն ամէնէն աստուածայինն է. ամէնէն մահացու մեղքն է՝ առանց մեղքի ըլլալու հպարտ անձնահաճութիւնը:

Նկարագրութիւն Արարիայի: Արաբները միշտ եղած են վայրի ու զօրաւոր զգացումներով օժտուած ժողովուրդ մը, և աննուաճելի: Իրենց կրօնական բնաղբը, իրենց աստղապատութիւնը, իրենց մարգարէներն ու ներշնչեալ մարդիկ. Յոբէն ցայնօր: Իրենց սրբազան վայրերը, Մէքքէ, իր նոր դիրքը, պատմութիւնը, կառավարութիւնը:

Մահմէտ. իր երիտասարդութիւնը, իր գործադուլ մեծ հայրը. և ոչ մէկ դպրոցական դաստիարակութիւն առած, իր ուղեորութիւնները Սուրիայի տօնավաճառները, ուր առաջին անգամ յարաբերութեան մէջ գտնուեցաւ քրիստոնէական կրօնքին հետ: Անկեղծ, եղբայրագործով, ամուր մարդ մը բոլորովին: Բարեժիժազութեան և բարկութեան բարի ցայտեր անոր վրայ:

Կամուանանայ Բատիչայի հետ. իր մարգարէութիւնը կասպարիզացունէ քառասուն տարեկան հասակէն, Ալլահ եփպէր, Ասուած մեծ է. իսլամ, պէտք է հպատակիմք Աստուծոյ: Եւ արդեօք ամէնս ալ այս միտքով իսլամ չենք ապրիր: Մահմէտ՝ մարգարէն Աստուծոյ:

Բարեկաւն Քառիշայ կը հաւատայ Մահմէտի մարգարէութեանը. շնորհապարտութիւն Մահմէտի: Իր յամբընթաց յաջողութիւնները. իր քառասունի չափ ազգականներէն՝ միայն երիտասարդն Ալի կը միանայ իրեն, իր բարի հօրեղբայրը կը դժգոհի Մահմէտի. Մահմէտ արտասուազէն՝ կը պնդէ իր առաքելութեան վրայ. հիճրէթը. տարածումն հաւատքի սո՛ւրով, նախ պէտք է գտնել իր գործիքը (սուր կամ ա՛յլ ինչ). բան մը կը տարածի ինչպէս որ հնար է. բնութիւնն արդար իրաւընտիր մըն է: Մահմէտի հաւատքն անբաղդատելի կերպով լաւագոյն է քան փայտէ կռապաշտութիւններն և խաղմարար աղանդները Սուրիայի, զոր ջնջեց սպառեց մահմէտականութիւնը:

Քորանն՝ իբր համախարհական կանոնադիրք մահմէտականներու կեանքին, անոճ գրուած այլ անկեղծ գիրք մը. խանշալառ նախասացութիւններ անակնկալ կերպով գրուած՝ մարմինի արիւնի և հոգիի թշնամիներու դէմ պատերազմի մը կրակուբոց անապարանքին միջոցին: Իր բանաստեղծական թափանց հոգետեսութիւնը: Մարդ, աշխարհ, մարդկային սիրակցորդութիւն՝ ամէնն ալ բովանդակապէս հրաշալի են իրեն համար:

Իր կրօնքն յաջողութիւն գտած է՝ ոչ իբր «ըլլալով դիւրենձայ», ոչ մէկ բան կը յաջողի աղով. Այդ հաւատքին զգալական մասը Մահմէտի գործը չէ՝ ինք ժուժկալ էր սակայն, ինք իսկ կը կարկըտէր իր հագուստը. ինք ցուցուց որ դիւցաղն մըն է՝ բիրտ և իրական փորձութեանց մէջ քսան երեք տարի: Իր վեհանձնութեան և անձնուրացութեան նշանակելի ցոյցերը: Մահմէտ բոլորովին զերծ էր կեղծաւորութենէ:

Իր բարոյական պատուէրները, անոնց մէջ կա՛յ միշտ դէպ ի բարին բերում մը: Իր Արքայութիւն և Դժոխքն զգայական են, բայց ոչ բոլորովին: Պարտականութեան անհուն սահմանը: Զգայականութեան չարիքը կը կայանայ հաճոյ բաներուն ստուկ ըլլալուն և ոչ թէ անոնք վայելելուն մէջ: Մահմէտականութիւնը սրտանց հաւատացուած կրօնք մըն է. եւ արար աղգին համար եղաւ ծնունդ մը խաւարէն ի լոյս. Արաբիա՝ անոր շնորհիւ՝ կենդանացաւ առաջին անգամն ըլլալով:

ԴԻԻՑԱԶՆՆ ԻՐՐԵՒ ՄԱՐԳԱՐԷ, ՄԱՅՄԵՏ ԵՒ ԻՍԼԱՄ^(*)

(Ուրբաթ 8 Մայիսի 1840)

Հիւսիսի Սկանտինաւեանց հեթանոսութեան նախնական բիրտ ժամանակներէն դէպ ի ասդին գալով՝ կը հասնինք կրօնական շատ տարբեր դրութեան մը, նոյնպէս շատ տարբեր ժողովուրդի մը մէջ. — Մահմէտականութիւնն Արաբներու մէջ: Եւ հոս՝ մե՛ծ է փոփոխութիւնը. ի՞նչ փոփոխութիւն ինչպիսի՞ յառաջխաղացութիւն՝ տիեզերական կացութեան ու մարդկային ըմբռնմանց մէջ:

Հոս դիւցազնը՝ չէ՛ նկատուած մարդոցմէ իբր աստուած, այլ իբր աստուածազգեցիկ, իբրեւ մարգարէ: Դիւցազնապաշտութեան երկրորդ փուլն է աս. առաջինը կամ հնագոյնը՝ կրնանք ըսել անցած դնացած է

(*) Թոմաս Գարլայ ինգլիացի հոգեկան իմաստասէրին Դիւցազնապաշտութիւնն անունով հրատարակած կարգ մը գրութեաններուն երկրորդն է աս. առաջինը կը խօսի Ոգինի ու Սկանտինաւեանց զիցապաշտութեան վրայ:

ա՛լ անդարձ անհետ։ Աշխարհի պատմութեանց մէջ ա՛լ չպիտի երևի մարդ մը՝ որ միւս մահկանացու մարդիկ համարին աստուած, որչափ մեծ ալ ըլլայ։ Եւ արդ բանաւորապէս հարցունելով ա՛լ թէ կարգ մը մահկանացու արարածներ ստուգապէս մտաբերա՞ծ են՝ որ այս ինչ մարդը, բնակակից ու դրակից իրենց, աստուած էր ու ստեղծող աշխարհի՝ հնար է մեզի պատասխանել «թերեւս ո՛չ երբէք» այլ սովորաբար այսպէս կընէին անցեալ ու յիշատակեալ անձի մը համար՝ որ երեւցած էր երբեմն աշխարհի վրայ, բայց այսուհետեւ այս բանն անգամ մըն ա՛լ չպիտի ըլլայ կարելի. ա՛լ այսուհետեւ երբէք աստուած չպիտի խոստովանին մարդիկ մեծ մարդը։

Իիրտ ու անհեթեթ վրիպակ մըն էր մեծ մարդն աստուած համարել։ Բայ սակայն՝ ըսենք՝ դժուարին եղած է միշտ գիտնալ թէ ի՛նչ է նա, կամ ի՛նչ անուն տալ պէտք է անոր, և կամ ի՛նչպէս ընդունիլ զինք։ Ո՛ր և իցէ դարու մը նշանակելի դրոշմն եղած է՝ մեծ մարդ մը ընդունելու կերպը, հասարակաց ճշմարիտ բնազդմանց համեմատ՝ անոր մէջ կա՛յ աստուածանման բան մը, և մեծ խնդիր է թէ աստուած մը կամ մարդարէ՛ մը համարելու են զայն մարդիկ, կամ թէ ուրիշ ի՛նչ մը համարելու են, Ասոր տրուած պատասխանէն պիտի կըրնանք թափանցել՝ իբրեւ փղքը լուսամուտէ մը՝ անոր ժամանակակից մարդոց հոգեկան վիճակին խորերը։ Զի մարդն հոյակապ՝ իբր արգասիք բնութեան ծոցին՝ ըստ սկզբան նոյն է միշտ ամէն տեղ։ Ողիւն, Լուտեր, Ճոնսըն, Պրընս ամէնն ալ ըստ ծագումին նոյն նման նիւթէն են, և կը յուսամ որ պիտի կըրնամ հաստատել զայս։ Ասոնք իրարմէ անբաւաւ պէս կը զանա-

զանին անո՛վ միայն՝ որ մարդիկ կընդունին անոնք այլ և այլ անունով և իրենք կը գործեն այլ և այլ եղանակով։ Ողիւնի մատուցուած պաշտամունք կը զարմացունեն մեզ. — երկի՛ր պագնել հոյակապ մարդուն՝ սիրոյ և հիացումի զառանցանքով և կարծե՛լ զայն երկինքէն իջած անձ մը, համարել զայն աստուած՝ ստուգիւ տղայութեան գործ էր, բայց ընդունիլ, օրինակի համար, Պրընսըն այնպէս ինչպէս ընդունեցինք միւր՝ նոյնպէս կատարելութեան վայելուչ բան մը չէր։ Երկնից մեզի պարգեւած ազնուագոյն ձիրն է «Հանճար մը», ինչպէս սովորութիւն է կոչել, այսինքն՝ մարդու հոգի մը զրկուած ներգործաբար երկինքի բարձունքէն՝ Աստուծոյ աւետիքով առ մեզ. ու մենք կը թողունք կը լքանենք զայն իբր անպէտ չքոտի հրթիռ մը՝ քիչ մը ատեն մեզ զբօսուցանելու համար զրկուած, և կը թաղենք զայն իր մոխիրին մէջ՝ արհամարհ և անարդիւն. հոյակապ մարդու մը եղած այսպիսի ընդունելութիւն մը՝ անհնա՛ր է որ վայելուչ բան մը եղած ըլլայ։ Իրեւրու խորէն դատելով՝ Պրընսի (*) հանդէպ այս մեր անարգանքն համարելի է նոյն իսկ Սգանտինաւեանց ընթացքէն աւելի տխրական տղայութիւն մը ցուցնող տղեղագոյն երևոյթ մը։ Միայն սիրոյ և հիացումի անխորհուրդ զառանցանքի մը մէջ մոլիլ՝ անստգտանելի բան մը չէր, բայց անբանաւոր ու մանաւանդ անմիտ արհամարհանքն ալ՝ նոյնքան և աւելի վատթար տղա-

(*) Անդգիացի նշանաւոր բանաստեղծ մըն է՝ Դուրեան Պետրո՛ս բրիտանիկ, որ անտեսուած և թշուառ ապրելով մեռաւ։ Պետրոսի ու նմաններուն պէս գնաց մեռալ ու սիրուի և յարգը ճանչցուի։

յութիւն է: Կայ բան մը՝ ենթակայ մշտական փոփոխումի՝ — պաշտօնը դիւցազուններու, որ իւրաքանչիւր դարի մէջ ունի տարբեր եղանակներ, ու դժուարին է կատարել զայն ամէնալաւ եղանակով ինչ և է ժամանակի մէջ: Ասոր համար՝ իրաւապէս կըրնամք ըսել թէ դարի մը բովանդակ իրողութեանց ոգին ու շունչն է՝ արժանի պաշտօնը դիւցազններուն:

Ձեռք առինք խօսիլ Մահմէտի վրայ՝ իբր ոչ եթէ երեւելագոյնն է նա մարդարէներուն մէջ, այլ անոր համար որ համարձակ ազատաբերութեամբ կըրնանք խորհրդածել իր վրայ: Նա՝ մարդարէներուն ամէնէն ճշմարիտը չէ՝, այլ ես կը համարեմ զայն իբրեւ ճշմարիտ մարդարէ մը (*): Ասկէ զատ՝ քանի որ մենէ ոչ մէկուն մահմէտական ըլլալուն փտանդ չիկայ՝ հնար եղածին չափ լաւ՝ պիտի խօսիմ իր վրայ. արդարութեամբ իր գաղտնիքին հասաւ ըլլալու միջոցն է աս: Փորձենք ուրեմն գիտնալ թէ ինչ կը խորհէր ինք աշխարհի վրայ, և այն ատեն դիւրին պիտի ըլլայ մեզի խելամուտ ըլլալ թէ ինչ խորհեցաւ և մինչև ցարդ կը խորհի աշխարհ իր վրայ: Սովորաբար կը կարծէինք թէ ինք Մահմէտ ծածկամիտ մըն էր, գաղտնիքն մարմնացեալ, և իր կրօնքը՝ լոկ չափազանցութեանց և միամտութեանց զանգուած մը. բայց այս կարծիքն հիմայ և ոչ մէկուն ընդունելի է: Մեզի՝ միայն պատիւ չեն բերեր այն առասպելք, որոցմով նախանձաւոր քանի մը բարեմիտներ դրուագած են մարդարէ Մահմէտի պատմութիւնը: Երբ

(*) Բրիտոնեայ բողոքական փիլիսոփայ մը՝ ասկէ մեծ դուրստ չկրնար տալ անքրիստոնեայ մարդարէի մը...

Բողոք հարցուց Կրողիոսի (*) թէ իրաւ բան մըն էր աշխարհի վէպը, որ իբրեւ թէ վարժութեամբ մը մարդարէ Մահմէտի ականջին վրայէն կուգար քաղել ցորենի հատիկներ, և կը կարծուէր անոր խորհրդատու հրեշտակը, Կրողիոս պատասխանեց թէ չէ՛ր իրաւ: Եւ հիմայ՝ ժամանակն է մերժելու այսպիսի զրոյցները. հազար երկու հարիւր տարիէ ի վեր՝ ցայսօր ևս Մահմէտի խօսքն եղած են բան կենաց հարիւր ութսուն միլիոն մարդոց, որ մեզի նման ստեղծուածներ են Աստուծոյ: Արարիչին արարածոց ամէնէն բազմաթիւ մասերէն մին՝ կը հաւատայ այսօր մարդարէ Մահմէտի խօսքերուն քան ուրիշ ինչ և է վարդապետութեան. և կարելի՞ է մեզի ենթադրել թէ անոնք ըլլան կարգ մը սովորական հոգեխօսութիւններ, որով ապրեցան ու մեռան այնչափ հազարաւոր ստեղծուածք Ամենակարողին. հեռի՛ ինչ այդպիսի ենթադրութիւն, որ յօժարամիտ կը հաւատամ ադիէ զատ շատ բանի: Երբ անգամ մը հաւանինք կարծել թէ աշխարհ կը տածէ ու կը պահէ ալ այսպիսի միամտութիւններ՝ մարդ խորհրդակորոյս կը խելագարի աշխարհի իրաց ընթացքին համար:

Որչափ ցաւալի են այս տեսակ ենթադրութիւնք, եթէ կուզենք խելամուտ ըլլալ Աստուծոյ ճշմարիտ ըստեղծագործութեան՝ պէտք չէ հաւատք ընծայենք սյդպիսի խօսքերու, որ միայն սկեպտիկեան դարի մը ար-

(*) Կրողիոս՝ էր հրապարակագիր բազմամուտ Հոլանտացի, 1583-1645. Հեղինակ նշանաւոր De jure belli et pacisի, որուն մէջ հիմը դրած է արդի իրաւագիտական սկզբանց: Ինք՝ տասը տարի՝ Շուէտի թագուհւոյն, Գրիտիլէի, գեսպանն եղաւ ի Ֆրանսա:

գիւնքն են ու կը ցուցնեն հոգեկան ցաւալի կարկամութիւն մը, մարդու հոգւոյն բովանդակ կենդանի—մեռելու թիւնը։ Այս կարծիքէն աւելի աստուածանդէտ կարծիք մը չեղաւ երկրի վրայ, ինծի այսպէս կը թուի։ Սովորական մարդ մը կրօնը հաստատէ՝ և ինչպէ՞ս, սովորական անճշմարիտ մարդն աղիւսէ խրճիթ մը անգամ չկրնար շինել։ Եթէ չգիտնայ նա ստուգիւ շաղախին թրծեալ կաւին ու միւս գործածքին յատկութիւններն՝ իր շինուածն ոչ թէ խրճիթ մը, այլ տխեղծ կոյտ մը կըլլայ։ Մարգարէ Մահմէտի շինածն ալ այդպիսի պարագայի մը՝ չէր կրնար գիմանալ տասներկու դարերու մէջ տաղաւարելու համար անընդհատ հարիւր ութսուն միլիոն ժողովուրդ, այլ կը հոսէր կիյնար նոյն հետսյն։ Այսպիսի մարդ մը՝ պարտի համակերպած ըլլալ իր անձը բնութեան օրէնքին ու էապէս հաղորդ անոր և իրաց իսկութեան հետ. ապա թէ ոչ բնութիւնն ինք կը պատասխանէր անոր թէ մի՛ մի՛ բնաւ։ Ճշմարտանմանք միայն երևոյթն ունին ճշմարիտին. բարէ՛, Կալիօսդրոյ մը և շատ Կալիօսդրոններ՝ չքեղ ու բռնադրօս աշխարհավարնէ՛ր՝ կրնան յաջողիլ իրենց շաղփաղփութիւններովը, բայց օ՛ր մը միայն. նման կեղծ թղթադրամներու՝ կանցնին իրենց հեղինակներուն անարժան ձեռքէն և ուրիշները կը տուժեն անոնցմով։ Բնութիւնը, բոցաշունչ հրարձակութիւններով, ֆրանսական յեղափոխութեան և ուրիշ նոյնպիսեաց միջոցով, կը հրատարակէ ահաւոր ստուգութեամբ մը՝ թէ կեղծ թուղթերը միշտ գործն են կեղծարարներու։

Սակայն մեծ մարդուն համար՝ ես կը համարձակիմ վկայել թէ անհնար է որ ճշմարիտէ տարբեր բան

մը ըլլայ նա։ Ո՛չ Միրապոյ կամ Նաբոլէոն կամ Պըրնս և կամ Գրոմուէլ, և ո՛չ ուրիշներ կարող են գործ մը կատարել՝ առանց ոգիով չափ և լրջօրէն անձնանուէր ըլլալու անոր. և ա՛ս է անկեղծ մարդուն սեպհական դրոշմը։ Անկեղծութիւն, ըսել կուզեմ, խորին, մեծ, անխառն միամտութիւն մը, որ և է գլխաւոր հանգամանք բոլոր մեծագործ գիւցաղներու՝ ինչ և իցէ եղանակով։ Ո՛չ այն անկեղծութիւնը կըսեմ՝ որ կանուանէ զինքն անկեղծ. ո՛չ բնաւ, ողորմելի բան մըն է այն ծանծաղ ու պարծուկ անկեղծութիւնն և կցորդ յաճախ յամառ ինքնասիրութեան։ Մեծ մարդուն անկեղծութիւնն այնպիսի մըն է, որու վրայ ինք չխօսի՛ր բընաւ՝ անգիտակից ալ ըլլալով անոր. նա մանաւանդ ինծի այնպէս կը թուի թէ ինքզինքն ոչ—անկեղծ կը համարի. և բնականն ալ աս է. զի մահկանացուներէն ո՞վ կըրնայ՝ գէթ օ՛ր մը միայն՝ գնալ ճիշդ ու ճիշդ ճշմարտութեան օրինաց համաձայն։ Ո՛չ, այրն մեծ երբէք չհամարիր իր անձն անկեղծ, այլ շա՛տ հեռի անկեղծութենէ, ու թերեւ չկասկածի՛ր ալ իր վրայ թէ այնպէս է։ Ես աւելի՛ ալ առաջ երթալով՝ կըսեմ թէ իր անկեղծութիւնը մանաւանդ իր ձեռքը չէ՛, չի կրնար անկեղծ չըլլալ։ Համագոյից ամենամայր իրակաշուութիւնն անոր առջև մեծ է, ու՛ր ալ երթայ՝ չկրնար ճողոպրիլ Աստիւն ահաւոր Իրականութենէն։ Իր միտքն այսպէս շինուած է, և ասոր մէջ է սկզբնաբար իր մեծութիւնն և առաջնութիւնը։ Համօրէն այս ճիւղերն՝ ահարկու և սքանչելի է անոր աչքին, ստո՛յգ կեանքի հանդոյն ստո՛յգ դարձնեալ մահու հանդոյն՝ Կալիօսի է բովանդակ մարդոց մոռնալ ճշմարտութիւնն և

գնալ սնտոի երեւթներով, այլ իրեն ո՛չ երբէք. ամէն վայրկեան՝ բոցատիպ պատկերը կը նկատէ անոր մէջ այդ ճշմարտութիւնն անմեկին և անժխտելի. միշտ հոն է հոն: Կը փափագիմ որ միապէս ընդունիք մեծ մարդուն համար տուած սոյն սահմանս՝ իբր առաջին ու վերջին: Հասարակ մարդ մըն ալ կըրնայ ըլլալ այսպէս. Աստուծոյ ստեղծած ամէն մարդիկ կըրնա՛ն ըլլալ այսպէս, բայց մեծ մարդ մը՝ չկըրնար ըլլալ առանց ասոր:

Ու մենք այսպիսի մարդ մը կանուանենք բնամոյն (original), որ ուղղակի կը հասնի մեզի առաջին ձեռքէ, պատգամաւոր մէկն՝ աւետիքով մը զրկուած մեզի անծանօթ անսահմանութենէն: Կանուանենք զայն քերթող կամ մարգարէ և կամ աստուած, այս երեքէն ո՛րն ալ ըլլայ՝ իր խօսքերը կը դատենք միւս մարդոց խօսքերէն յոյժ տարբեր եղանակով, խօսք՝ որ կը բղխին կշռակի բուն իսկ իրաց իսկութենէն: Նա կապրի և հարկ է անոր ապրիլ յաւէտ՝ հանապազորդ կցորդութեամբ ճշմարտութեան հետ: Աշխարհի աղմուկները չե՛ն ծածկեր զայն երբէք անկէ. կոյր, անտուն, չուսուական է նա՝ ըստ հասարակաց զրոյցին: Այլ ճշմարտութիւնն ինք պայծառ կը ճառագայթէ անոր մէջ. իր խօսք իրապէս «յայտնութիւնք» են, զի չունինք ուրիշ անուն մը անոնց տալու: Նա կուգայ մեզի ճիշդ աշխարհի սիրտէն՝ ըլլալով մասն իրաց նախնական ըստուգութեան: Աստուած շատ յայտնութիւններ ըրած է աշխարհի, բայց այս մարդն ալ՝ իբրև վերջինն ու նորագոյնն անոնց՝ ո՛չ ապաքէն Աստուծոյ ձեռքին ըստեղծուածն է. «Նա հասու կըլլայ ճշմարտութեան ներ-

շընչումով Ամէնակարողին» և մեզի պարտ է ամէն բանէ առաջ միտ դնել անոր, անո՛ր:

Ապա՝ ողջմտութիւն չէ ամենեկին նկատել մարգարէ Մահմէտը պարզմիտ տեսլագործ մը կամ փառասէր ու կամաւոր հնարագործ մը, անհնար է մեզի համարել զինքն: Եւ այսպիսի մէկը՝ իր կատարած դժնդակ պաշտօնը ճշմարիտ բան մըն էր, չփոթ ու խանդավառ ձայն մը անծանօթ խորէն. ո՛չ իր խօսք և ո՛չ գործքն հոս երկիրի վրայ չէին բնաւ կեղծիք կամ ունայն ձեւապաշտութիւն, այլ նոյն իսկ բնութեան խոր ալքէն կեանքի հրացայտ հատոր մըն էր նա՝ հրդեհեղա համար աշխարհը, ինչպէս հրամայած էր Ստեղծողը: Մահմէտի ո՛չ վերիպակներն ո՛չ թերութիւններն և ո՛չ կեղծիքն անգամ՝ եթէ հաստատագոյն ևս իսկ ապացուցուած ըլլային անոր վրայ՝ չէին կըրնար ժխտել այս գլխաւոր իրողութիւնն և պաշտօնն իր վրայ:

Եւ դարձեալ՝ չափէն աւելի կարեւորութիւն կուտանք սխալումներու, դեգերելով գործին մանրամասանց մէջ՝ կը մոռնանք բուն իսկը: Սխալներուն ամենամեծը, կըրնանք ըոնել, է անսխալ կարծելն ինքզինք. Ս. Գրոց հմուտներն ասոր աւելի խելամուտ են: Դաւիթ՝ Հրէից արքան՝ թաթաւեցաւ մեղքի ու ոճիրի մէջ՝ մեղք չմնաց որ չգործեր, և ասոր համար չէ՞ որ անհաւատները կառարկեն ծաղրելով՝ թէ ա՛մ է ձեր անուանածն «այր ըստ սրտին Աստուծոյ»: Ծաղրը, հա՛րկ է ըսել ինծի, չէ լուրջ բան մը. ի՞նչ են մեղքը, ի՞նչ են մէկու մը կեանքին արտաքին արարք եթէ անտեսենք ներքին բանն ու խիղճը, փորձութիւնները, ճշմարիտ ու յաճախ ձախողեալ անվերջ մարտը. ուղղակի ճշմարտու-

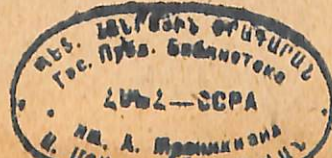
Թեան ճամբէն երթալ ճգնող մարդուն համար՝ մեղք չիկայ, և մարդու մը համար ամէն դործէ վեր՝ աստուածային բան մը չէ՞ գոյումը։ Եղեռնագոյն մեղքը, ըստ իս, բնաւ չմեղանչելու կարծիքն է. ա'ս իսկ է մահը, այնպէս կարծողին սիրտը կտրուած է անկեղծութենէ խոնարհութենէ և ստուգութենէ. դիտ'կ է նա և այնչափ ինչ անաղտ՝ որչափ սեւթուրմ' չոր հատն աւազի. Դաւթի կենցաղն ու պատմութիւնն՝ ինչպէս կը տեսնենք՝ իր իսկ Սաղմոսաց մէջ՝ կը նկատեմ' իբրեւ ճշմարտագոյն տիպար մարդու բարոյական պայքարին և զարգացմանն այս աշխարհի վրայ։ Ամէն բարենախանձ հոգի՝ պիտի տեսնէ անոր մէջ բարենախանձ հոգիի մը սրտեռանդն ճիգը դէպի բարին ու լաւագոյնը։ Ճիգ մը՝ յաճախ ետ մնացած իր նպատակէն և դժնէաբար դերեւած, որ կիյնայ իբրեւ բովանդակ կործանումով մը, այլ դարձեալ կըսկսի նորէն՝ անկերջ արտասուքով, միշտ զղումով և անկեղծ աննկուն կամքով. հէ՛ք մարդկային բնութիւն։ Ո՞չ ապաքէն միշտ այսպէս է մարդու գնացքն աշխարհի վրայ, «յաջորդութիւն անկմանց»։ Վասն զի անհնար է ապրիլ ուրիշ կերպով(*)։ Կեանքի այս դժնէ առապարին մէջ՝ պիտի ճգնի նա և մըլուի յառաջ՝ է զի վայրանկեալ ու արհամարհ և միշտ արտասուահեղ զղաւոր՝ արիւն ի սիրտ պարտի յառնել նորէն և մըլուիլ աւելի յառաջ. թէ այս պայքարն օրինական ու աննկո՞ւն եղած է՝ ա'ս իսկ է խնդիրներու խնդիրը. ներող աչքով կը դատենք շատ մը

(*) Իայց միայն Ահեմմանի, Արարատի, Սինայի, Զիթենեաց Բլուրին, ու Թերեւս Աթոսի և նման Ս. լեռներու վրայ։ Թարգմանիչը.

տխուր մանր պարագաներ՝ եթէ այդ ճիգերուն ոգին ըլլայ անկեղծ ու ճշմարիտ, և մանր պարագաներն ինքնին չեն կրնար տիրապէս յայտնել մեղի բու՛ն իսկ բանը. ինծի այնպէս կը թուի թէ մենք շատ մեծ կը տեսնենք մարգարէ Մահմէտի սխալներն իբրեւ սխալ բայց այս ճամբով չենք կրնար թափանցել բնաւ իր բուն գաղտնեաց։ Մէկուսի թողով ուրեմն այս ամէնն և ապահով ըլլալով թէ ինք ստոյգ բան մը առաջադրած էր՝ պիտի փնտռենք բարեմտաբար թէ ի՛նչ էր այն բանը կամ ի՛նչ կըրնար ըլլալ։

Արդարեւ նշանաւոր Ժողովուրդ մըն են Արաբները, որոնց մէջ ծնաւ մարգարէ Մահմէտ. իրենց երկիրն ալ նշանաւոր է՝ պատշաճագոյն վայր բնակութեան այսպիսի ցեղի մը։ Երկիր վայրի՝ անմատոյց Ժայռոտ լեռներով ծածկուած. մեծամեծ ահրնկէց անապատներ, տեղ տեղ գեղեցիկ դալարակղզիներով անջրպետած, ուր բնականաբար ջրարբի տեղուանք կանաչադեղ յարգարած են գետինն՝ արմաւենիներով հոտաւետ հալուէներու և կնդրուկներու տունկերով հովանացած։ Երեւակայեցէ՛ք այդ բնդարձակ ու անապատ հորիզոնն աւազէ՛ լամայի՛ լուին աւազի ովկէանի մը նման, որ կը զատէ բնակելի երկիր մը ուրիշ բնակելի երկրէ մը։ Հոն միայն է մարդ, միայնա՛կ լքուած տիեզերքի մէջ, ուր ցերեկը փաղաղիչ արեգակին անողոր ճառագայթներն ու գիշերն ամբաւ խորք երկնից՝ աստղերովն հանդերձ՝ անընդհատ կը յաջորդեն իրարու։ Այսպիսի երկիրի մը բնակիչը ի բնէ թեթեւածեռն (swift-handed) ու գորովասիրտ ազգ մը կըլլան. ասոր համար իսկ Արաբք բնդհանրապէս Ժի'ր, գործունեա՛յ, խորհրդաւէ՛ր

3625 1007 31459

ու խանդավից ժողովուրդ մին են. Պարսիկներն Արեւելքի ֆրանսացիք կը համարուին ու մենք արեւելեան իտալացի կրրեանք յորջորջել Արաբները: Այս ազգն ի բնէ ազնուական է, օժտուած ազատական հզօր և վայրի զգացումներով. այնու հանգերձ ընդունակ երկաթի ողջախոհութեան, որ է նշան իրենց ազնուամտութեանն ու ստեղծագործ հանճարին: Վայրենակեաց Պէտուինը կասպնջականէ եկն իր վրանին մէջ՝ իբր իր բոլոր ստացուածոցը վրայ իրաւունք ունեցող մէկը: Եթէ եկն ըլլայ իր ոխերիմ թշնամին իսկ՝ նա դարձեալ կը զենու իր հաւը զայն կերակրելու համար, կը հիւրասնամէ երեք օր սուրբ ասպնջականութեամբ, ողջամբ ճամբայ կը հանէ զայն կանոնաւորապէս, և ապա՝ ըստ ոչ նուազ սուրբ ուրիշ օրէնքի մը՝ կըսպանէ եթէ հնար ըլլայ. իրենց խօսք իրենց գործոցը նման են: Շատախօս մարդիկ չեն, մանաւանդ լռասէր իսկ են, բայց երբ խօսին՝ ճարտարաբան ու քաղցրախօս են. լուրջ և ճշմարտասէր ազգ մը: Յեղակից են Հրեաներուն՝ ինչպէս յայտնի է մեզի, բայց հրեական սոսկալի և մահատիպ լրջութիւնն ամօքախառնած են շնորհալի ու պայծառ յատկութեամբ մը, որ չէ հրեական: Մարգարէ Մահմէտէն առաջ՝ Արաբք ունեցած են բանաստեղծական հանդիսագրութիւններ. ըստ Սէյյի՝ հարաւային Արաբիայի՝ Ոկադի՝ մէջ տարուէ տարի անդի կունենային տօնավաճառներ, և առւտրական գործերէ ետք՝ քերթողք կերգէին հոն մրցանակով, և վայրի ժողովուրդը կը ժողվուէր չորս կողմերէն՝ լսելու համար այդ քերթողները:

Այս Արաբք ունին նաև հրեական յատկութիւն մը՝ արդիւնք բազմազան կամ համրէն բարձր յատկութեանց, որը կըրնանք անուանել կրօնասիրական բընաղը. իրենց ծանօթութեանց համեմատ՝ հին ժամանակներէ հետէ, եղած են նախանձայոյղ կրօնասէրներ: Սարէացւոց պէս՝ պաշտած են աստուծոն ու շատ մը բնական առարկաներ՝ դաւանելով անոնք պատկեր ու անմիջական արտայայտութիւն բնութեան Արարիչին: Գէշ ու սխալ բան մըն էր այս ընթացք, այլ ոչ բոլորովին սխալ: Ամէն գործք Աստուծոյ՝ են դեռ ևս եղանակով մը պատկեր Աստուծոյ, և ցայսօր տակաւին անձնիւր բնական առարկաներու մէջ ո՞չ ապաքէն կը կարծենք նկատել «բանաստեղծական գեղեցկութիւններ», ինչպէս սովոր ենք կոչել: Քերթող է և կը պատուուի իբր այնպիսինա՝ որ կը յարի այսպէս բնական իրաց կը ճառէ անոնց վրայ ու կերգէ անոնք տեսակ մը շատխօսիկ պաշտամունքով: Արաբներն ալ ունեցած են շատ մարգարէներ, որ էին անձնիւր ցեղի ուրոյն վարժապետներ՝ ըստ իւրաքանչիւր գիտութեան, ու մենք այս գեղջուկ և խոհուն ժողովրդին ազնուամտութեանն ու բարեկրօնութեան վրայ ունինք՝ հին ժամանակներէ հետէ՝ ընտրագոյն և բացայայտագոյն ապացոյցներ: Ս. Գիրքի քննիչը միաբան կը վկայեն՝ թէ մեր Յորի գիրքը գրուած է այս նահանգին մէջ, և ըստ իս մին է աշխարհի վսեմագոյն գիրքերէն՝ ինչ տեսական խորհրդածութիւն ալ որ ըլլայ անոր վրայ: Եւ յիշուի՝ մարդայնապէս կը կարծէ որ եբրայական յատուկ գիրք մը չէ ան, որուն դրոշմն է այնքա՞ն վսեմ՝ հանրականութիւն մը՝ տարբեր յոյժ ազնուական տոհմասիրութենէ կամ

ինչ և իցէ ուրոյն վարդապետութենէ. սքանչելի՛ ու տիեզերական գիրք մը, որ մարդկութեան առաջին և հնագոյն կոթողն է՝ գրուած յաւիտենական առեղծուածին վրայ, այսինքն՝ մարդուն ճակատագիրին ու Աստուծոյ անոր հետ յարաբերութեանն երկիրիս վրայ, գրուած այնպէ՛ս յորդ ու ազատ բացատրութիւններով, վեհ այն համարձակութեամբ ու պարզութեամբ, իր դիւցազնական մեղեդիներով և անխռով հաշտութեամբըն և անգործախօսութեամբ. անոր մէջ են աչք քաջատես ու սիրտ գործվազգած. *ճշմարիտ ամէն ուրեք և ամէն բանի վրայ անվրէպ տեսութիւնք՝ նիւթակա նաց ինչպէս նաև հոգևորաց*: Ձիու վրայ խօսած ատեն «գգեցուցա՞ծ ես երբէք շանդով իր պարանոցը, — կամ «կը ցնծայ նա ի շարժել նիզակին»». այսպիսի կենդանի նմանութիւնք երբէք գիրի առնուած չեն. վսեմ սրբանութիւն, վսեմ հաշտութիւն, ամէնէն հին զրուցատրական մեղեդիներ՝ արձակուած իբր հանուր մարդկութեան սիրտէն, աղու այնպէս և վեհ՝ ամարուան կէս գիշերի կամ ծովով ու աստղերով պատած աշխարհի նման: Կարծեմ Ս. Գրոց մէջ կամ այլուր՝ չէ՛ գրուած ուրիշ ինչ և հաւասար բան անոր՝ ըստ գրական արժէքի:

Կռապաշտ Արաբներու պաշտամունքի ամէնահին առարկան էր գլխաւորապէս այն սև քարը, որ մինչև ցայսօր պահուած է ի Մէքքէ՝ Քեապէ կոչուած շէնքին մէջ: Ըստ հաւատարիմ պատմութեան Դիոդորի սիկիւիացոյ՝ իր դարին այս Քեապէ ըսուածն էր հնագոյն և ամէնէն աւելի մեծարեալ տաճարը, այսինքն՝ մեր թուականէն իբրև կէս դար քաջա՛ն Եւ ըստ Սիլվեսդր Սասիի՝ հաւանական է թէ այս սև քարն եղած ըլլայ

մէտէորական քար մը, որ ըսել է՝ թերևս երկինքէն ինկած, և իր ինկած ատեն մէկէ մը տեսնուած էր: Հիմայ Ձէմզէմ աղբիւրին քովն է, որոյ երկուքին վրայ կառուցուած է Քեապէն: Ամէն տեղ շուրճալի բան մըն է աղբիւրը՝ կենսապարզ և բոլոր կողմէն գետնէն, մանաւանդ այնպիսի չոր և անջրդի նահանգներու մէջ, ուր ջուրերն անհրաժեշտ պէտք են կեանքի: Ձէմզէմ աղբիւրին անունը՝ ջուրերուն դժբաղդ գեղգեմ ձայնէն առնուած է, և Արաբները կը համարեն թէ այս աղբիւրին մօտ պատահեցաւ Ադար իր Խամայէլ որդիին՝ վտարանդի անապատներուն մէջ: Երկնաքարն ու աղբիւրը սրբազանեալ են հիմա, և հազարներով տարի է՝ որ Քեապէն շինուած է անոնց վրայ. նշանաւոր կառույց մը՝ երեսուն եօթը կանգուն բարձրութիւն՝ ծածկուած սևաթոյր պաստառով, զոր Սուլթանը կը զրկէ ամէն տարի, կրկնակ սիւներու շրջափակով՝ գեղեցկակարգ կանթեղներով ու նրբագործ հին զարդերով. կանթեղները կը վառուին ամէն գիշեր աստղերուն լուսակցելու համար անչէջ՝ այսպէս աւանդուած ըլլալով հին զբոյցներէ: Հանուր Միւսլիմաններուն Քրպէն է ան. Տէլհիէն մինչև Մարոք անհամար աղօթկեաններ՝ օրն հինգ անգամ ակնկառոյց կը դառնան այն կողմն այսօր և յաւիտեան: Մէկ խօսքով՝ Քեապէն է բնակեալ աշխարհի ամէնէն նշանաւոր կենդրոններէն մին:

Մէքքէ՝ որ հիմայ անկումի վիճակի մէջ է՝ հետզհետէ զարգացաւ ու մեծ քաղաքի մը կերպարանքն առաւ՝ շնորհիւ այս սրբազան Քեապէ քարին և Աքաբի աղբիւրին, ուր կը դիմեն արաբ ուխտաւորները. այս քաղաքը կառուցուած է ի բնէ անյարմար տեղ մը՝ ա-

ւաղուտ կիրճի մը վրայ ապալեր ու անբեր բլուրներու մէջ ծովեզերքէն բաւական հեռաւորութեամբ. իր հանապազօրէ պարէնն ու ցորենն անգամ դուրսէն կուգան: Բայց ուխտաւորներու յաճախութեան համեմատ օթել՝ ան հարկ էր, ու ամէն ուխտավայրք՝ հին ժամանակներէ հետէ առևտուրի տեղեր եղած են: Ուխտաւորներու հոն հասած օրէն՝ կը հասնին նաև վաճառականք, և հոն ուխտի պատճառով հաւաքուողներն առիթ կու նենային նաև իրենց կարիքն հոգալու. ըստ այո՞մ՝ Մէքքէ եղաւ վաճառատեղի բոլոր Արաբիայի, որով և գլխաւոր օթեան ու մթերանոց ամէնազգի վաճառքի՝ Հնդկներուն, Արևելեան գաւառներու, Սուրիայի, Եգիպտոսի և մինչև իսկ Իտալիայի: Ժամանակով ունէր իբր 100,000 բնակիչ՝ բազմութիւն գնողներու և վաճառողներու, արևմտեան ու արևելեան բերքեր. այդ վաճառականք կը բերէին հոն այլ և այլ արմտիք ու ցորեն՝ վաճառելու համար: Հոն կառավարութեան ձեռն էր խառն տեսչութիւն մը՝ ազնուապետութենէ հասարակապետութենէ և աղօտ աստուածապետութենէ: Ցաան հոգի՝ գլխաւոր ցեղէ մը նախնական եղանակով ընտրուած՝ Մէքքէի կառավարիչներն ու Քեապէի պահապաններն էին, և մարգարէ Մահմէտի ժամանակ՝ այս գլխաւոր ցեղն էր Քորէյճներու տոհմը, և ինքն ալ սերած էր այս ազգատոհմէն: Ազգին միւս անդամներն՝ իրարմէ բաժնուած և անապատներով կտրուած՝ կապրէին համանման վայրի նահապետական կառավարիչներու ներքե, որ մէկ կամ աւելի կըլլային թիւով, հովիւներ, սայլավարներ, վաճառականներ՝ առ հասարակ յեղուղակներ ևս, յաճախ իրարու հետ կամ ա-

մէնուն դէմ կռիւով, իրարու ոչ մէկ երևելի կապով մը կցորդ՝ բայց միայն Քեապէ հաւաքուելովը, ուր ամէն կարգի արաբ կռապաշտք կը խմբուէին հասարակային պաշտամամբ, որ և մանաւանդ միայն արենակցութեան ու համալեզուութեան ներքին անքակտելի կապանքով միաբանած էին: Ասոր համար՝ արաբական այս ժողովուրդն՝ ի բնէ մեծամեծ ձիրքերով օժտուած՝ շատ դարեր ապրեցաւ այսպէս անժանօթ միւս ազգերու՝ յանդէտս սպասելով այն օրուան, որ պիտի ծանօթացունէր անոնք համարէն աշխարհի: Անօնց կռապաշտութիւնը՝ կը գտնուէր երեւուն վիճակի մէջ և շատ բան իրենցը կը վարուէր խառն ի խուռն խմբումով մը: Աշխարհի վրայ ամէնագլխաւոր դէպքի մը՝ Հրէաստանի մէջ աստուածային մարդուն երևումին ու մահուան վերայ աղօտ լուրեր, որ և աշխարհի անօրինակ յեղափոխութեան նշանն ու պատճառն եղան՝ դարերու գընացքով մտած այցած էին նաև Արաբներուն մէջ՝ բընարար հոն ալ յառաջ բերելով կարևոր յուզումներ մը:

Իրաց այս վիճակին մէջ՝ 570 ամին ծնաւ այրն մարգարէ Մահմէտ՝ արաբներու Քորէյճ ցեղէն ու Հաշէմի տունէն. թէպէտ չունեւոր՝ ինք ունէր կցորդութիւն երկիրին գլխաւոր մեծերուն հետ: Գրեթէ ծնած ատենը կորսնցուց իր հայրն և վեցամեայ հասակին իր մայրն ալ, որ գեղեցկութեամբն և առաքինութեամբ ու խելքով նշանաւոր էր. և ինք յանձնուեցաւ իր պապին խնամոցը, հարիւրամեայ բարի ծերունի մը, որուն սիրելի ու կրտսեր որդին էր Ապտուլլահ՝ հայրն մարգարէ Մահմէտի: Այս իր պապը կը նկատէր Մահ-

մէտի վրայ՝ իր հինաւուրց աչքովը՝ վերկենցադեալ կորսուած Ապտուլահը, անոր միակ պատկերը, և կաթոգին սիրով սիրեց որք մանկիկը. ու կըսէր յաճախ՝ թէ պարտ էր խնամարկել այս գեղեցիկ երախային, զոր ամէն ընտոծիններէն աւելի չընաղ կը համարէր։ Պապին մեռնելուն ատեն տղան՝ տակաւին երկամեայ՝ յանձնուեցաւ խնամոցն իր աւագ հօրեղբոր՝ Ապու-Թալէպի, որ այն ատեն համարուեցաւ գլուխ աղջատահմին, ու այս հօրեղբոր ձեռքով, որ՝ բոլոր զրուցաց խօսքին նայելով՝ արդար ու խելացի անձ մըն էր՝ մարգարէ Մահմէտ դաստիարակուեցաւ ամէնակիրթ արարի մը կրթութեամբ։

Երբ երախան զարգացաւ՝ կուղեկցէր իր հօրեղբորն առևտրական և ուրիշ նման ճանապարհորդութեանց. տասն և ութ տարեկան հասակին եղաւ անոր մարտնչկեր զինուորը, բայց իր ուղեւորութեանց մէջ թերևս կարեւորագոյնն եղաւ ան՝ որ տեղի ունեցաւ քանի մը տարի առաջ Սուրիայի տօնավաճառներուն մէջ։ Եւ հոն՝ երիտասարդ Մահմէտ՝ առաջին անգամն ըլլալով՝ յարաբերութեան մէջ գտնուեցաւ բոլորովին օտար երկրի մը և իրեն բոլորովին անծանօթ և անհուն կալուածութիւն ունեցող դէպքի մը հետ, որ էր քրիստոնէական կրօնը։ Չգիտեմ ինչպէս հարկ է մեկնել «Սարգիս անուն նեստորեան արեղայի մը» վէպը, որուն բնակակից եղան, կըսուի, մարգարէ Մահմէտ ու հօրեղբայրն Ապու-Թալէպ, կամ թէ ինչպէս հնար կըլլայ արեղայի մը խորհրդատու ըլլալ այսպիսի ան-

տիական պատանիի(*)։ Հաւանական է որ այս նեստորիկ կրօնաւորին պատմութիւնն յոյժ չափազանցուած ըլլայ. մանուկն Մահմէտ՝ տասն և չորս տարու էր տակաւին ու տեղեակ էր միայն իր մայրենի արաբ լեզունին. այսպիսի երիտասարդի մը համար շատ բաներ անիմանալի և օտար խառնափնդորութիւն մը պիտի ըլլային հոն Սուրիայի մէջ։ Բայց ինք աչքը բաց արթուն տղայ մըն էր և ընդունակ՝ հոն շատ իրերու վրայ լոյս ստանալու, որ ցայն օր միջին առեղծուած մըն էին դեռ և որ օր մը կատարելապէս հասուննալով՝ մաս ունեցան իր հոգեխօսութեանց ու կրօնային վարդապետութեանց մէջ։ Սուրիական այս ուղեւորութիւնները՝ նախաշաւիղն եղան մարգարէ Մահմէտի մեծագործութեանց։

Պէտք չէ՝ նաև անտես ընել այն պարագան՝ թէ մարգարէ Մահմէտ դպրոցական կանոնաւոր կրթութիւն մը չառաւ, բնաւ ամենեկին, այն դպրոցական կրթութիւնէն, զոր մենք այսպէս կանուանենք։ Գրչութիւնը դեռ նոր մտած էր Արաբիա, և ճշմարիտ կերևի այն կարծիքը թէ մարգարէ Մահմէտ բնաւ չէր գիտեր գրել (**): Ինչ որ տեսած ու լսած էր անապա-

(*) Ըստ առաջնութեան էր, զոր կը յիշէ նաև Վարդան հայ պատմիչը (Հաւաք. պատմ. ԼԳ.) այս Սարգիս արեղան հայ նեստորական մըն էր, որ իսրհրդալիկ եղաւ մարգարէ Մահմէտի՝ իր կ'օնական յեղափոխութեան գործին մէջ. Յոյներն՝ յոյն կը համարեն այս արեղան։ Թարգմ.

(**) Ասոր հակառակ՝ Վ. Ղ. Է. ր կրէ թէ անշուշտ գիտնալու էր քանի որ առևտրական բազմապահանջ և հաշուական գործերու մէջ էր (Տե՛ս իր Ձեռնարկն ոգւոյ եւ բարուց ազգաց վրայ)։ Թարգմ.

տի մէջ ապրելովն՝ ա՛ն էր իր բովանդակ կրթութիւնը։
Իր նսեմ բնակութենէն՝ որչափ իր իսկ աչքովն ու մը-
տածութեամբ կրնար խելամոեղ անբաւ տիեզերքի վը-
րայօք՝ այնչափ և ոչ աւելի բան հնար էր գիտնալ ա-
նոր. հետաքրքրական է նաև անոր ամենեին գիրք մը
չունենալը։ Արաբիայի անծանօթ անապատին մէջ ան-
ձամբ տեսածներէն կամ աղօտ համբաւէ լսածներէն
զատ՝ չէ՛ր կրնար գիտնալ ուրիշ ոչինչ։ Իրմէն առաջ
կամ իրմէ քիչ մը հեռու եղած աշխարհիս իմաստու-
թիւնը՝ կերպով մը անգոյ և անհաս էր իրեն համար։
Ծատ մը երկիրներու և ժամանակներու լուսաւորիչ՝ այն
մեծ աշխարհաջահ հոգիներէն և ոչ մին ուղղակի չէր
հաղորդակցեր այս մեծ հոգիին հետ. նա մենիկ ա-
ռանձին էր հոն՝ ամայիներու անծանօթ խորերը մինչև
որ զարգացաւ ու չափահաս եղաւ՝ բնութեան և իր
տեսիլներուն հետ մենակից։

Սակայն՝ տղայ հասակէն ճանչցուեցաւ նա իրրեւ
խոհուն մտացի անձ մը. իր ընկերները կանուանէին զին-
քը «էլէմին»՝ հաւատարիմը. այր ճշմարիտ ու հաւատա-
րիւմ. ճշմարիտ իր գործերուն իր խօսքերուն և խոր-
հուրդներուն մէջ։

Անոնք կաւանդեն թէ նա կը խոկար միշտ բանի
մը վրայ և քիչ կուգէր խօսիլ՝ ըլլալով անխօս ու լռասէր
մարդ մը՝ ուր որ չիկար խօսելու բան. բայց արդա-
րադատ իմաստուն անկեղծ՝ երբ խօսէր, և նիւթին վը-
րայ յաւէտ լոյս սփռելով, որ լաւագոյն եղանակն է
խօսելու. իր բովանդակ կենսավարութեան մէջ՝ հա-
մարուեցաւ հաստատամիտ մարդասէր ու հանճարեղ՝
բարքովն անկեղծ և լուրջ՝ բարեհամբոյր, ընկերասէր,

մտերիւմ ու տեղ տեղ զուարճաբան, վասնզի նաև բարե-
ծիծաղ էր. կան մարդիկ՝ որոց միւս կերպարանաց նը-
ման ծիծաղն անգամ կեղծ է, որ չեն կրնար ծիծաղիլ
ճշմարտապէս։ Կըսուի նաև թէ Մահմէտ գեղեցիկ էր՝
նրբագէմ զգօներես, թուի ծաղկափթիթ խառնուածով,
չողչողուն սև ականոցիներով, և սիրելի ինծի իր այն
երակը ճակտին, որ կուռէր մթադոյն՝ երբ բարկանար՝
Սկոդի ռեդկոնդիդին մէջ մահկաձև երակին նման.
Հաչէմ աղգատոհմին տեսակ մը դիմանշանն (*) էր ան,
զոր Մահմէտ ալ ունէր յայտնապէս՝ այն նետուող ար-
դար և ուղղամիտ մարդը, զեղուն թաթաղուն վայրի
կարողութեամբ, հուրով և լոյսով պատարուն և ան-
հրահանգ ձիրքերով, ինքնանուէր իր բուն գործին հոն
անապատին խորերը։

Ի՛նչպէս մտաւ իրրեւ մատակարար Գատիչէյի քով՝
որ փարթամ այրի մըն էր, և անոր գործառնութեան-
ցըն համար ճանապարհորդեց Սուրիայի վաճառանոցնե-
րը, և ի՛նչպէս ամէն բանի մէջ ցուցուց հաւատարիմ
գործունէութիւն և ճարպիկութիւն՝ գրաւելով հետըզ-
հետէ այն տիկնոջ յարգանքն ու երախտագիտութիւնը.
իրենց ամուսնութիւնն իսկ՝ ըստ արար հեղինակաց՝
խանդաղատելի ու բնական է։ Ինք քսան և հինգ տա-
րեկան և տիկինը քառասուն տարեկան էր, թէպէտ
գեռ ևս գեղեցիկ, և թուի իրարու հետ շատ սիրով
կենակցեցան, իրար և միայն իրար սիրեցին. նկատելով
իր անստգիւտ վարքը, իր ամենախաղաղ կենցաղը՝ սոս-
կական մէկուն պէս՝ մինչև որ տարիները զրաւեցին իր

(*) Արդի նշանաւոր հայ գրագէտ-բանաստեղծ մըն ալ ու-
նի այս նշանը։

առողջութեան եռանդն՝ անհնար է մեղի համարել զինքը սովորական մարդ մը։ Քառասունն անցած էր՝ երբ յայտնեց իր երկնային պաշտօնը. և իր բոլոր արտադրութիւնք՝ ստոյգ կամ անստոյգ սկսան յիսունէն ետք, երբ բարին Քատիչայ ա'լ չիկար։ Մինչև այն ատեն՝ իր բովանդակ «փառասիրութիւնն» եղած էր ապրիլ համեստութեամբ. իր «բարի համբաւը» գրողին երուն մէջ՝ սփռուած էր ըստ բաւականին, տակաւին կատարելութեան չհասած՝ երբ կեանքի ջերմ մարմաջը կը նուազէր անոր ներսը. և աշխարհի մէջ իր խնդրած միակ բանը խաղաղութիւնը ըլլալով՝ կըրնա՞ր նետուիլ փառասիրութեան ասպարէզը, ու առ ոտն կոխելով իր անցեալ վարքն ու կենցաղը՝ վարիլ իբրև վատթար արտակենդրոն եւ զրահեա մարդ մը ձեռք ձգելու համար բան մը, որ ա'յլ ևս չէր կըրնար վայելել։ Ինծի համար անհնար է հաւատալ ասոր։

Ո՛հ ոչ. անապատներու այս խորասիրտ զաւակն՝ իր շողշողուն սեւ աչքերովն ու բաց մարդասէր հոգւովը՝ փառասիրութենէ տարբեր խորհուրդներով կը վարէր։ Նա կը կրէր իր ներսը լռին ու վեհ հոգի մը. և այն կարգի մարդօցմէն էր՝ որ բարեմիտ և լուրջ միայն կըրնան ըլլալ, զոր ինք բնութիւնն հաստատ է ի ծնէ անկեղծ ըլլալու, մինչ ուրիշներն արտաքնայարդար ձեւերով ու կարծիքով կերթան՝ անոնցմով դոհ և հաճ. այս մարդ չէր կըրնար ամփոփիլ այդպիսի հասարակ ձեւապաշտութեանց մէջ՝ ըլլալով միայնակ իր հոգիին ու իրերու իսկութեան հանդէպ. ինչպէս առաջ ըսի՝ դոյութեան ամէնախորին խորհուրդը կը թափանցէր անոր ներսիդին՝ իր արհաւիրներով ու շքեղութիւններով, և

ո՛չ հասարակաց կարծիք կամ զրոյցք կըրնային ծածկել անկէ սա անթարգմանելի ստուգութիւնը թէ «Աւասիկ կամ»։ Այսպիսի անկեղծութիւն մը, ինչպէս անուանեցինք զայն, տիրապէս ունի իր մէջ աստուածային մաս մը. և այսօրինակ մարդու մը խօսքը՝ ձայն մըն է բղխած ուղղակի բնութեան սիրտէն, և մարդիկ պարտին անսալ յաւիտեան անոր քան ուրիշ բանի, զի ուրիշ ամէն բան անոր ըով հովի պէս է։ Խոր մանկութենէն՝ իր ուխտադնացութեանց ու աստանդական ուղեորութեանց մէջ՝ այս մարդն ամէն ատեն ունեցած էր հազարաւոր մտածութիւններ. — ի՞նչ եմ ես, ի՞նչ է այն անպարագրելի բանը, որուն մէջ կապրիմ, զոր տիեզերք կանուանեն։ Ի՞նչ է կեանքը, ի՞նչ մահը, ի՞նչի պէտք է հաւատամ ու ի՞նչ պէտք է դործեմ. ո՛չ հաւա ու Սինա լեռներու ահրելի ամփոփանքն և ո՛չ ամայիներուն դժպիսի աւազուտները չէին պատասխաներ ասոնց. լայնատարր երկինք՝ իր շուրջն անմուռնչ դառնալով կապուտանշող աստղերովն՝ ոչինչ կը պատասխանէին իրեն։ Այս հարցումներուն պատասխան չիկար բայց միայն մարդուն ի՛ր իսկ հոգիէն, ուր է դաբիրն աստուածային ամէն ներշնչումներուն։

Ասոնք այնպիսի խնդիրներ են, զոր ամէն մարդ պիտի յուզէ իր ներսն՝ ինչպէս մենք ալ պիտի յուզենք ու պատասխանենք. այս անապատի մարդարէն ալ ըզգաց անոնց անհուն կարեւորութիւնը, որոյ համեմատութեամբ միւս ամէն բաներն անկարեւոր էին բոլորովին։ Ոչ յունական հերձուածներու վիճաբանական կործային ոչ Հրէից անստոյգ աւանդութեանց և ոչ արար կռապաշտութեան անմիտ սովորութեանց մէջ՝ չի-

կար անոնց պատասխան: Միւսանգամ մըն ալ կրսեմ՝
թէ այս բանը գլխաւորապէս սեպհական է Ռեցազնին
(իբր առաջին ու վերջին կնիք, իբր Ալֆա և Օմեղա իր
բովանդակ դիւցազնութեանն) իրաց երեւոյթներու
խորը նկատել բուն իսկ իրերը: Սովորութիւնը ու
պատշաճութիւնը, յարգի զրոյցը, կարծիք ու ձե-
ւապաշտութիւնը՝ ըստ ինքեան բարի են կամ չեն
աշխարհ, այլ այս ամէնուն ետեւ այս ամէնէն վեր բա՛ն
մը կայ, որոյ հետ պարտին համաձայնիլ այս ամէնն՝
ըլլալու համար անոր պատկերն ինչպէս որ ե՛ն ալ
ապա թէ ոչ՝ անոնք լոկ կոապաշտութիւններ են սե-
փայտի հատորներ աստուած կարծուած՝ լուրջ և նա-
խանձաւոր հոգւոց համար ծաղրի ու դարչանքի առար-
կաներ: Մարգարէ Մահմէտի համար բնա՛ւ արժէք մը
չունէին ոսկեզօծեալ թերափը, որոնց պաշտօնեաներն
էին Քորէյշ ընտանեաց մէկ բանի գլխաւորները, և թէ-
պէտ բոլոր մարդիկ երկիւղածութեամբ կը պաշտօնա-
սիրէին անոնց՝ ինք ոչ մէկ բարիք կը տեսներ անոնց
մէջ. մե՛ծ ճշմարտութիւնն հոն ալ յանդիման կըլլար
անոր, կանգ մը առնել տալով անոր. և իրեն պէտք
էր համակերպիլ անոր կամ կորսուիլ անարգաբար՝ նո՛յն
ժամուն և յաւէտ նո՛յն ժամուն կամ բնաւ երբէք առ-
յաւիտեան: Համակերպիլ անոր, և պարտ էր համա-
կերպիլ ի՛նչ և է բանով մը — փառասիրութեամբ
ըսենք. և ի՛նչ կրնային ընել այս մարդուն բովանդակ
Արաբիա, յունականն Հերակլի կամ պարսիկ Խոսրովի
և կամ բոլոր աշխարհի իշխանութեանց թագերովը:
Նա պէտք չունէր երկրային ձայներու, այլ վերէն եր-
կինքէն և վարէն դժոխքէն. բոլոր թաղաւորներու և

իշխանութեանց վախճանն ո՛ւր պիտի երթար կարճ
ժամանակի մը մէջ. ըլլալ Շէյխ Մէքքէի կամ Արաբիայի
և կրել ձեռքին մէջ՝ փայտէ ոսկեզօծ մական մը՝ աս
չէր բնաւ իր փրկութիւնը, ճշմարտապէս կրսեմ՝ աս
չէ՛ր: Հարկ է մեզի նաև թողուլ իր վրայօք հնարագործի
կարծիքն՝ իբրև շատ անհաւանական և արժանի իսկ
բոլորովին վտարելու մենէ:

Արդ՝ սովորութիւն ըրած էր մարգարէ Մահմէտ՝
տարին միանգամ առանձնանալ Բամազան ամսուն մէջ
լուս մենութեամբ, ըստ արաբական օրէնքի, որ գովելի
սովորութիւն մըն էր. և մարգարէ Մահմէտի պէս
մարդու մը համար՝ ամէն բանէ վեր բնական ու բարի:
Հոն՝ լեռներու լուսութեան մէջ՝ ներանձնանալ իր սիր-
տին հետ անբարբառ և ունկնդիր «քաղցրանոյշ ներ-
քին չունջներու»՝ շատ բնական սովորութիւն մըն էր:
Քառասուն տարեկան էր այն ատեն՝ երբ Մէքքէի մօտ
Հարայ լեռն այրի մը մէջ՝ վարեցաւ վտարանդի՝ հոն
անցունելու համար Բամազան ամիսն աղօթքով ու խո-
կալով յիշեալ մեծ խնդիրներուն վրայ: Քատիշայ ուլ
իր հետ կամ իր մօտն էր նոյն տարին՝ իր ընդոժիննե-
րուն հետ. և օր մը ինք մարգարէ Մահմէտ յանկարծ
ըսաւ անոր՝ թէ՛ երկնից անհաս ու յատուկ օրհնու-
թեամբն՝ իր մտածութիւնք լուսաւորուած էին բոլորու-
վին այս խորհուրդներուն վրայ և ինք ոչ ևս երկրայու-
թեան ու խաւարի մէջ էր, այլ կը տեսնէր ակն յայտ-
նի՝ թէ այն ամէն թերափը ու արարողութիւնք՝ չքոտի
բաներ էին, ողորմելի փայտի կտորներ. թէ մի՛ միակ
Աստուած մը կար ամէն բանի մէջ և ամէն բանի վրայ,
և հարկ էր թողուլ կուռքերու պաշտօնն և միա՛յն իրեն

ակն ունել. թէ մեծ է Աստուած և իրմէ մեծ բան չիկայ: Նա ինքն է ճշմարտութիւնն իրական, փայտեղէն կուռք չեն չեն ճշմարիտ. ինք սկիզբէն ստեղծեց մեղ և կը պահէ մինչև հիմայ: Մարդիկ ու միւս բոլոր արարածներն անոր ստուերն են և միայն՝ անցաւոր հանդերձանքներ, որով կըրողի փառքն Յաւիտենից. «Այլահ եփպէր», Աստուած մեծ է, և ապա՝ իսրայէլ՝ այն է հնազանդութիւն Աստուծոյ: Եւ պարտինք բոլոր մեր զօրութեամբն ինքնանուէր հպատակիլ անոր՝ ինչ որ ալ ընէ մեզի հոս. և հանդերձեալին մէջ. իր Նախախնամութիւնն ինչ որ ալ կը զրկէ մեզի՝ եթէ մահն իսկ ըլլայ ան և մահէն ալ գէշ բան մը՝ պէտք է որ բարի ու բարիէն աւելի լաւ բան մը ըլլայ ան. պէտք է բոլորովին Աստուծոյ տանք ինքզինքնիս: «Եթէ այս է իսլամութիւնը, կըսէ Աբդուլ Կադրէն՝ ապաքէն ամէնքս ալ իսրայէլաբար կապրինք»: Այո՛, ամէն մարդ որ կապրի բարոյական կեանք մը, այսպէ՛ս կապրի:

Ամէնաբարձր իմաստութիւն համարուած է միշտ՝ մարդոց մէջ՝ ոչ միայն հպատակիլ հարկին — և հարկն ինք կը հպատակեցունէ մարդը — այլ ճանչնալ ու խորապէս հաւատալ թէ հարկին հրամայած դժնդակներն են իմաստնադոյնք լաւագոյնք ու կարեւորագոյնք. իր բուռ մը խելքովն Հաստիչին այս մեծ տիեզերքը կըշուազատելու խիզախ յոխորտանքը զսպել, դիտնալ թէ աշխարհ ստուգապէս ունի իր ճշգրիտ օրէնք՝ թէպէտ խորապէս անհաս մարդկային ըմբռնումներու. թէ այս օրէնքին ոգին բարի է, ու՞րեքիքի վրայ մարդու բաժինն է հպատակիլ օրինաց բովանդակին և բոլորա-

նուէր լուսութեամբ հետեւիլ անոր՝ անդիմադարձ ու իբր անդիմադրելեաց հնազանդելով անոնց (*):

Եւ ապաքէն՝ ա՛յս իսկ ալ է ճշմարիտ բարոյականն յայտնեալ. մարդ ճիշդ այն ժամանակ արդար եւ անկնուն կըլլայ, առաքիւնի եւ սոյց յառաջակաշարքեան ճամբուն մէջ՝ երբ ընթացակցի ու հաւակերպի տեղեւորի խոր ու հաստատուն օրէնքին՝ անհետ ընկնոյ՜ ամէն քարմաւար օրէնք, անցաւոր պատշաճութիւններ, շահ ու գէնի հաշիւներ: Նա՛ մեծ ու անշարժ կենդանական այդ օրէնքին գործակցելու ասե՛նք միայն յարակալ է, եւ ոչ ուրիշ կերպով, եւ այն ժամանակ միայն անոր գործակցելու քարեքաղ-դարձնեն սուղապէս կունենայ՝ հաւընքաց ըրաշով անոր՝ երբ բովանդակ հոգիովը կիմանայ թէ այդ օրէնք սուղիւ կան, ու ե՛նք քարի եւ միայն քարի (**): Ա՛յս է իսլամութեան ոգին, որ տիրապէս քրիստոնէութեան ալ ոգին է: Զի իսլամութիւնը քրիստոնէութեան խառն մէկ ձևն է. եթէ քրիստոնէութիւնն եղած չըլլար՝ իսլամութիւնն ալ չպիտի ծնէր: Քրիստոնէութիւնն ալ կը պատուիրէ մեզի՝ ամէն բանէ առաջ՝ բոլորանուիրութիւն առ Աստուած, չըլլա՛լ բնաւ խորհրդակից

(*) Նոյնը կը խորհրդածէ նաեւ Մարկոս Աւրելիոս՝ իր խոկումներուն մէջ՝ տես մանաւանդ Ի. Թէնի Մարկոս Աւրելիոսը: Թարգմ.

(**) Օրինադրութեան և գիտութեան անունով միայն պարծող յաւակնող կարգ մը անձնաւորութեանց համար շատ խորին, այլ հաւատքի մարդոց համար շատ պարզ այս խորհրդածութիւնները՝ պէտք է միշտ հոգիին աչքին առջևն ունենան անոնք՝ որ ազգեր, ընկերութիւններ, ընտանիքներ ու կրթութիւններ վարել կոչուած են:

Թարգմ.

մարմնեղինաց, չանսալ նանիր ճարտարխօսութեանց, չտրամիլ ընդունայն և հեռի լլլալ բաղձերէ (գէշ փափագ)։ Գիտնալ թէ բան մը չե՞նք գիտեր, զի մեր աշփին չար ու դժպհի երեւցած բաները՝ չեն իրօրէն այնպէս, և ամէն ոք պարտի ընդունիլ՝ իբր երկինքէն Աստուծմէ զրկուած՝ ինչ որ կը վիճակի իրեն և գոչել թէ բարի՝ և իմաստուն է աս։ Աստուած մե՛ծ է։ «Թէ և մեռցունելու իսկ ըլլայ զիս՝ դարձեալ Անո՛ր կապաւինիմ»։ Գործնական իսլամութիւնն ալ տիրապէս ուրացութիւն և չքացումն է անձին, որ եւ այս վսեմագոյն իմաստութիւնն է՝ երկինքէն յայտնուած այս մեր երկիրին։ Ըստ պարագայիցն՝ ահա այսպիսի լոյս մը եկաւ լուսաւորել անապատի արաբ այս հոգւոյն մռայլը։ Խառն եւ շլացուցիչ պայծառութիւն մը՝ կեանքի ու երկնից փայլումին նման այն մեծ մթու թեանց մէջ, որ կըսպառնային քիչ մը ևս ետքը՝ մահահրաւէր ըլլալ։ մարգարէ Մահմէտ անուանեց այս լոյսն՝ յայտնութիւն եւ Գաբրիէլ հրեշտակ, և ո՞վ մեռնէ կըրնայ հիմայ ալ գիտնալ թէ ի՛նչ անուն տալ պէտք է անոր. ներշնչումն է ան ամենակարողին, որ կուտայ մեզի իմացութիւն։ Եւ գիտնալն՝ այսինքն իրեւրու ճշմարտութեան թափանցապէս խելամուտ ըլլալն՝ յաւէտ խորհրդաւոր գործ մըն է, որոյ մակերեսին վըրայ շաղկրատել միայն կըրնայ լաւագոյն տրամաբանութիւնն անդամ։ «ո՛չ ապաքէն հաւատքն ալ, կըսէ Նովալիս, ճշմարիտ հրաշք մըն է աստուածայայտնիչ։» Շատ բնական էր որ մարգարէ Մահմէտի բովանդակ հոգին՝ վառուած այս վսեմ ճշմարտութեան իրեն շնորհած բոցով՝ պէտք էր զգալ թէ կարեւոր են հա-

ւատք և միայն հաւատք կարեւոր։ Թէ նախախնամութիւնը պատուած էր զինքն անասելի խնամքով՝ յայտնելով զայն իրեն փրկելով զինք խաւարէ ու մահուանէ. թէ ինք այնուհետեւ սահմանուած էր քարոզել զայն բոլոր մարդոց, և զա՛յս իսկ կը նշանակէ ըսելը՝ թէ «Մահմէտ Աստուծոյ մարգարէն է», այս խօսք ունի իր իմաստն ստոյգ։ Կըրնանք երեւակայել թէ որպիսի զարմանքով ու երկբայութեամբ ունկնդրեց իրեն բարեւան Քատիչայ, ու վերջապէս պատասխանեց. Այո՛, ճշմարիտ է ըսածդ։ Տեսնելու էր հոն մարգարէ Մահմէտի անբաւ շնորհակալութիւնը, իրեն շնորհուած բոլոր բարեբարութիւններէն մեծագոյնը կը համարէր՝ իր յայնժամու հոգեւտագնապ ջերմեւանդն խօսքերուն իր տիկնոջ ընծայած հաւատքը. իբր ասոր համար՝ կըսէ Նովալիս թէ «ստուգիւ անհունապէս կամ, ապնդուիմ ինչ և իցէ համոզումիս վրայ՝ երբ ուրիշ մը հաւատայ անոր» . և արդարեւ՝ այսպիսի համոզակցութիւն մը անսահման յաջողուած մըն է. — ինք մարգարէ Մահմէտ երբէք միտքէն չհանեց այս բարի կնոջ յիշատակը։ Շա՛տ ետքն՝ երբ իր սիրական երիտասարդուհի ամուսինն Այէշա՝ կին առաքինացած Միսլիմանութեան մէջ ամէն տեսակ բարեմասնութիւններով՝ հարցուց իրեն օր մը՝ թէ Քատիչայէն լաւագոյն չե՞մ, որ այրի ու պառաւ էր՝ զրկուած երեքմնի գեղեցկութենէն. չե՞ս սիրեր զիս անկէ աւելի — կերդնում յանուն Աստուծոյ թէ ո՛չ, պատասխանեց մարգարէ Մահմէտ. ո՛չ, նա՛ նախ հաւատաց ինծի՝ երբ տակաւին ոչ ոք հաւատալ կուզէր. բովանդակ աշխարհի մէջ մի՛ միակ բարեկամ

ունէի՝ որ ինքն իսկ էր (*) — իր գերին Սէյիտ ալ հաւատաց իրեն, և այս Սէյիտ՝ մարգարէ Մահմէտի եղբոր Ապու — Դալէպի որդիին, երիտասարդն Ալիի հետ, իր նախկին հաւատացողն էր՝ Քատիշայէն ետք։

Իր վարդապետութիւնը քարոզեց նախ կարգ մը մարդոց, որոցմէ շատեր՝ սակայն՝ կը ծաղրէին զինքն արհամարհանքով. երեք տարուոյ մէջ՝ կարծեմ՝ հազիւ տասներեք հետևող ունեցաւ, այնքան յամրնթաց էր իր յաջողութիւնը. և այսպիսի պարագայի մը՝ այսպիսի մարդու մը ձեռնարկութիւնն ոչ ըստ արժանւոյն աննշան խրախոյսներով կը քաջալերուէր. երեք տարիի մը չափ աշխատելով՝ ձեռք բերած էր շատ քիչ յաջողութիւն. վերջապէս՝ խնջոյքի մը համախմբելով իր գլխաւոր ազդակներէն քառասուն հոգի՝ յայտնեց անոնց յոտնկայս իր խորհուրդը, և ըսաւ թէ պիտի քաջութեամբ զայս ամէն մարդոց՝ իբր իմ վսեմագոյն միակ գործս. ձեզմէ ո՞վ պիտի օգնէ ինծի այս բանին մէջ. մինչ ամէն ժողովեալը համակուած էին տարտամ լռութեամբ՝ երիտասարդն Ալի, պատանի գեռ տասնև վեցամեայ, խօսելու անհամբեր, անմիջապէս ոտք ելաւ ու գոչեց յանձնապատան ամեհի խանդով մը, «Ես խօսք կուտամ՝ գործակցիլ քեզի՝ »։ Անկարելի էր որ մարգարէ Մահմէտի հակակիր ըլլար այս գումարումը, որուն մէջ էր նաև Ապու — Դալէպ՝ Ալիի հայրը. բայց հոն ամէնուն ծաղրելի երեւցաւ՝ անգրագէտ տարուօքի մը և մանկահասակ պատանիի մը այս ընթացքը,

(*) Խանդաղատելի՝ օրինակ բնական միակին սիրոյ, որ և ապացոյց է թէ ինք իսլամ մարգարէն ալ բազմակնութեան կողմնակից չէր։

որ կը հետևէին այսպիսի ձեռնարկի մը հանուր մարդոց դէմ. ու երախանը լուծուեցաւ ծիծաղալից։ Բայց ետքը գործին ընթացքը ցոյց տուաւ թէ հեռի էր ան ծիծաղելի ըլլալէ, և ընդհակառակը՝ շատ լուրջ բան մըն էր։ Այս Ալի պատանին՝ համակրելի տղայ մըն էր, աղնուահոգի արարած մը՝ լի սիրով ու բոցեղէն իրաւ համարձակութեամբ, ինչպէս յայտնի եղաւ հոն և ապա ընդ միշտ։ Ասպետական բան մը կար անոր վրայ, քաջ՝ առիւծի պէս և քրիստոնեայ շահատակներու արժանի շնորհքով ճշմարտութեամբ և զգացումով լցուած։ Պաղտատի մկկիթին մէջ սրախողխող սպանեցին զայն, ու իր մահուան պատճառ իր վեհանձն օրինաւորութիւնն եղաւ՝ վստահ ուրիշներուն օրինաւորութեան վրայ. նա դեռ ևս վիրաւոր՝ գոչեց, եթէ վերքս մահառիթ չէ՝ պէտք է թողութիւն շնորհել վիրաւորողին. թէ ոչ՝ առժամայն սպանեցէ՛ք զինքն ալ, որպէսզի երկուքս միանգամայն Աստուծոյ ատենին դիմաց ցուցնենք՝ թէ որուն էր իրաւունքը։

Բնական էր՝ որ մարգարէն Մահմէտ գէշ երևէր Քորէյշներու աչքին, որ Քեապէի պահապաններ և կուռքերու վերատեսուչներ էին։ Քանի մը ազդեցիկ անձեր միաբանած էին իրեն, և թէպէտ իր գործն յամրաբար կը յառաջդիմէր, բայց կը յառաջդիմէր, որով շատերուն թշնամութիւնը գրգռուեցաւ, և կըսէին, ո՞վ է սա՝ որ հպարտութեամբ ամէնէն խեղացին կը համարի ինքզինքը, և կը յանդիմանէ մեզ ամէնս իբր յիմար և պաշտող փայտերու։ Ապու — Դալէպ՝ իր բարի հօրեղբայրը կըսէր իրեն՝ թէ «չէ՞ր կըրնար լռել այդպիսի իրաց վրայ, ի՞նք միայն հաւատալով իր

գիւսցածին, չխանգարել ուրիշները, և չգրգռել մեծերուն զայրոյթն՝ իր ու իրեններուն վտանգաւոր բաներ խօսելով»։ Բայց մարգարէն Մահմէտ պատասխանեց մեծ հաստատութեամբ մը՝ — եթէ նոյն իսկ արեգակն ալ կողմն կենալով և լուսինը ձախ կողմն՝ հրաման տան ինծի լուռ և հանդարտ կենալ, չպիտի կրնամ անսալ ամենեւին։ Գտած ու քարոզած ճշմարտութեանս մէջ կայ բան մը, որ նոյն ինքն բնութենէն թելադրուած է և համազօր արեգակին կամ լուսինին կամ ինչ և իցէ ուրիշ արարածի։ Եւ այն պիտի խօսի յաւէտ ցորչափ թոյլ տայ Ամէնակարողն՝ հակառակ արեգակին և լուսինին և բոլոր Գորէյներու, հակառակ ամէն մարդոց և իրաց։ Այդ բանը պէտք էր որ այդպէս գործէր և ուրիշ կերպ չէր կրնար գործել։ ու այս եղաւ մարգարէ Մահմէտի պատասխանը, ու սկսաւ «արտասուել», ինչպէս կը գրեն պատմիչները։ Արտասուեց, այո՛, զի ըզգաց որ Ապու - Դալէպ կը խօսէր ընտանի գորովով։ և իր ձեռնարկելի գործը գիւրին բան մը չէր, այլ ծանր ու շատ մեծ գործ մը։

Եւ սկսաւ դարձեալ քարոզել անոնց՝ որ կը փափագէին ունկնդրել իրեն, հրատարակելով իր վարդապետութիւնը Մէքքէէ եկող ուխտաւորներուն մէջ, ու այսպէս կը շահէր կուսակիցներ հոս հոն. անվերջ հակառակութիւն, ատելութիւն, յայտնի կամ գաղտնի դարսներ շարունակ անբաժան էին իր ձեռնարկութիւններէն։ Եւ թէպէտ իր հզօր ազգականները կը պաշտպանէին իրեն, այլ՝ ըստ իր իսկ խրատուն՝ քիչ ատենէն իր բոլոր կուսակիցներն ստիպուեցան՝ թողլով Մէքքէ քաղաքն՝ ապաստանիլ ծովուն միւս կողմն. Ա-

պիսինիա. այն ատեն Գորէյք աւելի գրգռուելով՝ դաւադրութիւններ կազմեցին ու երդում ըրին իրենց մէջ վերջ տալ մարգարէ Մահմէտի կեանքին իրենց իսկ ձեռքով։ Ապու - Դալէպ մեռած էր, Գատիչայ ալ մեռած էր։ Եւ մարգարէ Մահմէտ՝ արդէն ոչ այնչափ արժանացած համակրութեան՝ այն ատեն իր տխուր վիճակով և յեղամտութեամբն աւելի ևս յոռի երեցաւ. ստիպուեցաւ զօղիլ անձաներու մէջ և ծպտած խուսափիլ՝ թափառելով աստանդական անկեաց ու յաճախ մահուան վտանգի մէջ։ Քանի՜ անգամ մահն ըսպառնացաւ անոր մօտէն և քանի՜ անգամ ինք ու իր վարդապետութիւնն ալ մաղկոինչ ազատեցան՝ յարդի չիղի մը կամ խրտոյղ երիվարի մը պէս, և թերեւ ալ բնաւ չխօսուէր այնուհետեւ իր վրայ։ Բայց բանն այսպէս չպիտի վերջանար ճակատագրօրէն։

Իր առաքելութեան տասներեքերորդ տարին՝ մարգարէ Մահմէտ տեսնելով որ իր բոլոր թշնամիները դաշամբ համախմբուած էին իրեն դէմ, և քառասուն ցեղերէն քառասուն երդուեալ մարդիկ դարանամուտ ըլլալով իր կեանքին՝ այլ ևս անհնար էր իրեն բնակիլ Մեքքէի մէջ, փախաւ Եադրէպ ըսուած տեղը, ուր առաջուրնէ մէկ քանի համախոհներ ունէր. այս վայրն է որ այժմ այս պատճառով Մէսիմէ կառ Մէսիմէդ ել Նեպի. քաղաք մարգարէին կանուանեն, ու կը գրանուի Մէքքէէն 200 միլի չափ հեռուն՝ Ժայռերու և անապատներու մէջ. մեծ դժուարութեամբ բոլորովին սրտաբեկ՝ ինչպէս կրնանք կուսել՝ ապաստանեցաւ հոն և պատիւով ընդունուեցաւ։ Ամբողջ միւսլիմանն Արեւելք՝ այս փախուստին ժամանակէն կը հաշուէ իր

Թուականը, որ կանուանուի Հէճիյրէ և որուն սկիզբն է մեր Թուականին 622րդ տարին. այն ատեն մարգարէ Մահմէտ ալ՝ յիսուն երեք տարեկան էր. ըստ այսմ՝ գրեթէ ծերացած էր ինք, իր բարեկամներն հետզհետէ լքան հեռացան իրմէն. իր ճամբան խորթնացած ու վտանգալից, որով իրաց ընթացք դուրսէն առանց յոյսի Թուղլով զինքն՝ իր գործն իսպառ կը խափանէր եթէ չկըրնար գտնել ինք յոյս իր իսկ սիրտին մէջ։ Սյսպէս կը պատահի միշտ ամէն մարդոց՝ նման պարագաներու մէջ։ Մինչև այն ատեն՝ քարոզութեամբ ու համոզկեր խօսքով իր կրօնքը ծաւալելու աշխատած էր, բայց հիմայ անարգութեամբ վտարուած իր բնիկ երկիրէն և իր սիրտին խոր աղաղակն՝ իր երկնային լուրջ պաշտօնն ոչ միայն առ ոտն հարեալ և անխելի անիրաւ մարդոցմէ, այլ և մահուան սպառնալիքով արգիլուած իբեհն անոր վրայ բան մը խօսիլ — անպատին վայրագ զաւակն որոշեց պաշտպանել ինքզինքն՝ ինչպէս վայել էր մարդու՝ մանաւանդ Արարի մը. և որովհետև այսպէս կամեցան Քորէյը՝ հարկ էր որ այսպէս ըլլար ըստ մարգարէ Մահմէտի։ Ասոնք և ամէն արարք՝ շատ յարած ըլլալով խել մը առասպելներու՝ չէին հաճիր անսալ մարգարէ Մահմէտի աւետեաց խօսքերուն, որ իրենց ու բոլոր մարդկութեան համար անհուն կարեւորութիւն ունեցող կը թուէին և զորս չբացունել կաշխատէին համարձակ բռնութեամբ սուրով և սպանութեամբ անգամ. քաջ է՝ Թո'ղ սուրով ապա մարտնչին, և ինք մարգարէ Մահմէտ ևս տասը տարի ալ շարունակ կռուեցաւ ոգի ի բռին՝ ճիգով և անհնարին շահատակութիւնով, ու ծա-

նօթ է մեզի թէ ի՞նչ եղաւ այս կռիւներուն արդիւնքը։

Շատ ըսուած է՝ թէ մարգարէ Մահմէտ աճեցուց իր կրօնքը սուրի՝ զօրութեամբ։ Արդարև՝ ազնուագոյն ու պանծալի բան մըն է մեզի համար քրիստոնէական կրօնքի խաղաղ ծաւալումը, որ տեղի ունեցաւ համաշրջ քարոզութեամբ. բայց եթէ այս եղանակն համարենք իբր ապացոյց կրօնքի մը ճշմարտութեան կամ ստութեան՝ մեծապէս կը սխալինք։ Յիրաւի՝ սուր մը կայ աշխարհի մէջ, բայց խնդիր է թէ ո՛ւր պէտք է ձեռք առնել զայն։ Ամէն նոր գաղափար՝ նախ ընդհանրապէս անհրաժեշտ փոքրամասնութեան միտքին մէջ սկիզբ կառնէ, և միայն հո՛ն կը մնայ գէթ ժամանակ մը. բովանդակ մարդկութեան մէջ՝ մի՛ միակ անձ կը հաւատայ անոր, որով միայն մի մարդ կը գտնուի հանդէպ հանուր մարդոց։ Եթէ նա սուր առնէ տարածելու համար զայն՝ շնորհքով արդիւնք մը ձեռք չպիտի կրնայ բերել, բայց հարկ է որ մարդ գտնէ՝ տեսակ մը սուր առ այն, վասնզի՝ հասարակարար խօսելով՝ բան մը բազմանալու համար պարտի ամէն հնարաւոր միջոց ի գործ դնել։ Դիտելի է որ քրիստոնէական կրօնքն(*) ալ՝ երբեմն սուր գործածած է յետ միանգամ զայն ձեռք ձգած ըլլալու. Շարլմայնի միջոցով Սալսոնաց դարձը՝ քարոզութեամբ չկատար-

(*) Քրիստոնէական կրօնքին աղբերց մէջ՝ սուր առնելու թոյլտուութիւն չիկայ. ընդհակառակն «Որ սուր առնու սրով անկցի» ըսողը՝ կերպով մը սուրն արգիլած է այդպէս՝ բաւ համարելով անոր փոխան Սէրը, Շնորհը, Համբերութիւնն և Խաչը...

ուեցաւ. ինծի գալով՝ այնչափ կարեւորութիւն չեմ տար սուրի խնդիրին, այլ կը հաւանիմ իսկ՝ որ աշխարհի մէջ բան մը յաջողելու համար՝ կուռի՝ սուրով կամ լեզուով կամ ա՛յլ ի՛նչ և իցէ առ ձեռն պատահական գործիքով մը^(*). պէտք է թողունք որ քարոզութիւն, դիմաբանէ՛, ոգորի՛ և թափէ մինչև իր յետին ճիշդը կտուցով և եղունգով կամ ինչ և իցէ պատրաստ միջոցով. վերջապէս երկար ճիգերէ ետք՝ պիտի աշխարհակալէ անշուշտ իր բուն արժանեաց չափով. չպիտի կրնայ ջնջել իրմէ լաւագոյնը, այլ ինչ որ յուր է՝ Այս մեծ մենակութիւն մէջ ալ՝ իրաւընտիրն ինք բընութիւնն իսկ է, որոյ անհնար է անարդարութեամբ սխալիլ. ամէնէն ճշմարիտ բանն՝ որ կանգաղած է բնութեան խորը՝ զայն միայն և ոչ ուրիշ բան պիտի տեսնենք վերջապէս շահուած և աճած զարգացած:

Եւ հոս ալ դարձեալ՝ նկատելով մարգարէ Մահմէտի ու իր գործին յաջողութեան մէջ կարգ մը բաներ՝ պէտք է ուշ դնենք թէ բնութիւնն ինչպիսի իրաւընտիր մըն է. որպիսի՝ վեհութիւն խորութիւն և ողորդող կայ անոր մէջ. Երկիրի ծոցին աւանդելու համար կառնես՝ օրինակի համար՝ ազնիւ ցորեն մը, որ վարակուած է յարգի կոտորտութեամբով, շտեմարանի մանրութեամբով փոշիով և ուրիշ կարգ մը աղտերով. ա-

(*) Բանին, համբերութեան, սիրոյ, նահատակուող առաքելութեան կրօնքին մէջ անած փիլիսոփայի մը գրիչին տակ անփիլիսոփայ կը թուին այս խօսքերը: Յովհան օձնեցին և 18րէ. դարու հայ աստուածաբան մը Սորպոնի մէջ ուսած՝ սուրի վրայ ուրիշ պատշաճեցումով մը կը խորհին, (տես Գիրք Վիճաբան. Գ. Միլէյիմեանի, էջ 106—107: Թարգմ.)

ռանց զտելու՝ նոյն վիճակով կուտաս զայն բարի ու արդար հողին, որ կաճեցունէ զայն՝ անդիմադարձ իր մէջ ամփոփելով բոլոր աւելորդ աղտերն և թող տալով որ թեփոյքն ալ իր մէջ սուզուին: Հատիկին կանաչ ցօղունը կը բուսնի հոն յուշիկ. բարեձիր հողն անփոյթ է միւս մասանցը, զորս ուրիշ օգուտի մը փոխարկած ըլլալով՝ անոնց պատճառով չմտատանջիր բնաւ: Ամէն տեղ այսպէս է բնութեան մէջ. հաւատարիմ է նա և չարտեր բնաւ, նա և շատ մեծ ու արդար է նա մայրաքար իր ճշմարտութեան մէջ. Եթէ բան մը ըստ հիմանն անխարդախ է և զուտ՝ կը խընամարկէ անոր, թէ ոչ՝ կը ձգէ: Իր տաճած ասպնջականած ամէն բանի մէջ կայ ոգի մը ճշմարտութեան. աւա՜ղ, աս ալ չէ՞ պատմութիւնն ամէն բարձրագոյն ճշմարտութեան՝ որ կուգայ կամ եկած է աշխարհ: Մոյն կարգի ճշմարտութեանց մարմիններն (անձնաւորութիւններն) ամէնն ալ անկատար են՝ լոյսի տարր մը պարունակող մթութիւններ, և ճշմարտութիւնք կը հասնին մեզի լոկ տրամաբանական ձեւերով, տիեզերքի վրայ դիտնական համագրութեամբ մը, որուն անհնար է կատարեալ ըլլալ, և կը հասնի օրը՝ զի կը գտնենք անոնք անկատար ու մոլա՛ր միայն, և այսպէս չքանալով տակաւ անհետ կըլլան: Ամէն ճշմարտութեան մարմինը կը մեռնի, սակայն ամէն ճշմարտութեան մէջ կայ հոգի մը, որ չմեռնիր երբէք, որ մարդուն պէտք կը մշտնջենաւորի նորագոյն և ազնուագոյն մարմնացումի մը մէջ: Այսպէս են բնութեան շաւիղները, ճշմարտութեան պարզ ու աննենգ էութիւնն երբէք չմեռնիր. բնութեան ատեանին հանդէպ կարեւորագոյն

բանն է՝ զի այդ էութիւնն ըլլայ աննենգ ձայն մը ելու-
զած բնութեան մեծ ու վսեմ խորութենէն, որոյ քով
վերջնական կարեւորութիւն չունի մեր անուանելը զայն
ամբիծ կամ պիղծ։ Բանն ան չէ՝ թէ ո՞րչա՞ն յարգ-
ու թափթփուք կան վրադ, այլ թէ աղնիւ յորեն կա՞յ
մէջը, և ան՝ մարտնչու է։ Հնար է որ շատ մարդիկ ըլ-
լան ըստ բաւականին անբիծ այլ թեփով կամ յար-
գով, այսինքն՝ կեղծ ենթադրութիւններով զրոյցներով
և ձեւակերպութիւններով փերեւետեալ, որ երբեք
հաղորդութեան մէջ չեն եղած տիեզերքի մեծ սիր-
աին հետ. տիրապէս խօսելով՝ անոնք ո՛չ պիղծ ո՛չ
ամբիծ այլ և ոչինչ են, և բնութիւնն անոնք բանի մը
գործածելիք չունի։

Իմաստասիրաբար տեսակ մը քրիստոնէութիւն ան-
ուանեցինք մարգարէ Մահմէտի կրօնքը. և իրաւապէ՛ս.
նկատելով թէ ի՛նչպիսի վայրի եռանդով հաւտացուե-
ցաւ ան և արմատ ձգեց սիրտերու մէջ՝ կը համարձա-
կիմ կոչել զայն տեսակ մը քրիստոնէութիւն լաւա-
գոյն քան այն սուրիական ողորմելի աղանդներն՝ հան-
դերձ սնտաի բանակուութիւններովն հռոմուսիոն կամ
հռոմուսիոն բառերու՝ արդիւնք պիտակ ժխտներով
ուռուցիկ գլուխներու, մինչ սիրտերը թափուր և մեռ-
եալ էին։ Արդարեւ՝ մահմետական կրօնքի ճշմարտու-
թիւնը խորասոյզ ընկլուզած ու խառնուած է աւերորդ-
ներու և մուր պատեաններու մէջ. բայց դարձեալ նոյն
իմանալի ճշմարտութիւնն և ո՛չ շուրջի աւերորդն՝ հաս-
տատութիւն տուաւ սոյն կրօնքին և անով միայն յա-
ջողութիւն գտաւ։ Տեսակ մը աղջիկ քրիստոնէութիւն,
բայց կենդանի ու կենսաւէ՛տ տեսակ մը՝ և ոչ թէ

մեռած կամ կտոր կտոր եղած սոսկ տրամաբանական
անպիտան ձեւերով։ Զերծ արաբական կռապաշտու-
թեան աղտերէն, փաստաբանական աստուածաբանու-
թիւններէն, աւանդութիւններէն, նրբախնդրութիւն-
ներէն, յունական և հրէական ենթադրութիւններէն
ու առասպելներէն, տաղտկալի մանուածոյ ճառատան-
քէն՝ անապատի այս բնադդեցիկ մարդն՝ իր պարզ
ու վայրի սիրտով, լուրջ՝ կեանքի և մահու պէս, իր
բնական ամէնաթափանց տեսանողութեամբ՝ թափան-
ցած էր կրօնական գործին ուղեւծուծին։ Նա ինք ձայն
վերցունելով կը գոչէ «կռապաշտութիւնդ չի՛ք բան մըն
է. այդ փայտակերտ կուռք, որ իւղով և մոմով կօծէք,
և ճանճեր կուգան կը բռնուին անոնց վրայ՝ լո՛ւկ փա՛յտ
են ատոնք. ձեր փրկութեանն համար ոչ ինչ կը զօրեն
այդ անպիտան ու անիծած խրտուիլակները, այդ զրգ-
ուելի՛ դարչելի՛ առարկաներն՝ ա՛հ եթէ միայն գիտ-
նայիք այսպէ՛ս ըլլալը... մի միայն Աստուած մը կայ,
ինք ամէնակարող՝ որ ստեղծեց մեզ ու կըրնայ մեռ-
ցունել և կեցունել մեզ, Այլա՛ն եփպէր, Աստուած մեծ
է. գիտցէք որ իր անօրէնութիւնն է լաւագոյնը ձեզի
համար, և թէպէտ զարնէ՛ ան ձեզ թէ՛ մարմինի թէ՛
արիւնի կողմէն՝ իմաստնագոյնն և բարեգոյնը պիտի
գտնէք զայն, այսպէս ճակատագրուած ըլլալով ձեզի
համար հոս և հանդերձեալին մէջ. ուրիշ բան չէ՛ք
կըրնար ընել»։

Եւ արդ՝ բանի որ վայրենաբնակ կռապաշտք հա-
ւատացին ասոր ճշմարտապէս՝ թողլով իրենց գոռո-
ղութիւնն և ընդգրկեցին իրենց բոց-սիրտովը նոր կրօնն՝
ի՛նչ ձեռով ալ որ եկաւ ան, կը հաւանիմ ըսելու թէ

շատ արժանի էր ան հաւատացուելու: Այս կամ այն ձևին տակ՝ միաստուածեան այս համակերպութիւնը շատ արժանի էր հաւատոյ հանուր մարդկութեան անգամ: Անո՛վ՝ մարդ կրկայ ստուգիւ վեհագոյն քահանան աշխարհի տաճարին, Արարիչին նախասահմանութեանց հետ կը ներդաշնակուի՝ գործակցելով անոնց, և վայրապար չհետեւելով անոնց, անոնց դէմ չեղնելով: և այսօր իսկ՝ ասկէ լաւագոյն ուրիշ սահման պարտականութեանց չեմ գիտեր ես թէ ունինք. ամէն արդար բան՝ կը պարտադրուի բնութեան իրական օրէնքին ու բերմանց գործակցելու, և այս ընթացքով միայն կարելի է իրապէս յաջողիլ, (աշխարհի օրէնք պիտի յաջողին միշտ). ասո՛վ հնար է ըլլալ բարի և արեգակին տակ ուղիղ ճամբու մէջ: Հոռոտախոնի և Հոռոտախոնի տրամաբանական սնոտի վէճերն՝ այն ատեն կամ երբ որ ըլլայ ինքնին պիտի յաղթահարուին անփաստ կամ երթան այլ ո՛ւր որ երթալ կուզեն. և ա՛յ է շարունակութիւնն ու վախճանն այս կարգի վէճերու՝ եթէ երբէք ունին վախճան կամ իմաստ մը. եթէ այսօրինակ վէճք չհամակերպին աշխարհի բերմանց՝ իրենց նշանակութիւնն ոչինչ կըլլայ. վերացմունք և տրամաբանական առաջարկութիւնք՝ ճշդիւ կամ անճշդօրէն ձեռած կրնան ըլլալ, բուն կարեւորն ան է թէ կենդանի ու թանձրացեալ աղամորդիք սիրտով կըմբռնեն բնութեան այդ ճշմարիտ օրէնքը: Իսլամութիւնն ինք լափեց ջնջեց բոլոր այս անպիտան ու կրուուազան աղանդները, և կարծեմ իրաւունք ունէր այսպէս ընելու՝ ինքն իսկ ըլլալով ճշմարտութեան նոր ձև մը (նորոգեալ ժողովուրդի մը համար) ըսե՛նք անգամ

մըն ալ, բղխած ուղղակի բնութեան վեհ սիրտէն: Արար կուպաշտութիւնք սուրիական ձեւապաշտութիւնք և ուրիշ ամէն բան՝ որ չունէր հանգոյն ճշմարտութիւն՝ իբրեւ խոխ ամէն մասամբ պէտք էր որ բոցաճարակ ըլլային հանդէպ ասոր, որ հո՛ւրն իսկ էր:

Մինչ այս կատաղի պատերազմներն ու բանակըռւիւնները տեղի կունենային՝ մանաւանդ Մէքքէէ փախչելէն ետք, մարգարէ Մահմէտ կը թելադրէր երբեմն երբեմն գրել այն սրբանուէր մատեանը, որ կանուանի Քուրան, այդինքն է՝ ընթերցողած, «բա՛ն ընթեռնի» և որուն վրայ այնքան մեծարանքով կը խօսին ինք ու իր աշակերտք՝ հարցունելով հանուր աշխարհի թէ «հրաշալիք մը չէ՞» ան: Մահմէտականք կը պատուեն իրենց Քուրանն այնպիսի պաշտամամբ, զոր շատ քիչ քրիստոնեայ կը մատուցանէ իր Ս. Գիրքին. և ընդունուած է ան ամէն տեղ իբր հիմն ու նախատիպ ամէն օրէնքի ու գործի. ուղեցոյց խորհրդոց և կենցաղի, ուղիղ աւետիք երկնառաք, որուն պարտ է համակերպիլ երկրիս և վարուիլ ըստ այնմ, և ընթեռնուլ զայն միշտ: Դատաւորք անո՛վ վճիռ կարձակեն ու բոլոր Միսիւլմանք պարտական են ուսանիլ զայն և անոր մէջ փնտռել լոյսն իրենց կեանքին: Կարգ մը մղկիթներու մէջ հանապազօր կը կարդան զայն ամբողջապէս. հոն երեսուն սրբազան պաշտօնեայք՝ փոխանակով կը քաղեն զայն ծայրէ ծայր ամէն օր: Հո՛ն հազար երկու հարիւր տարիէ ի վեր՝ բիւրաւոր մարդոց լսելեաց ու սրտից մէջ կը հնչէ անգաղար արձագանգն այս գիրքին. ու մենք լսած ենք մահմէտական գիտուններէ՝ թէ եօթանասո՞ւն հազար անգամ կարդացած էին զայն:

Շատ հետաքրքրական պիտի ըլլար ուսումնասիրել «տոհմային ճաշակի պէսպիսութիւնները», և ասոր նշանաւոր պատկերը պիտի ըլլար Քուրանը: Մենք Անգլիացիք ալ կրնանք կարգալ Քուրանի ընտիր և հաւատարիմ ճանչցուած թարգմանութիւնը, զոր ըրած է Սէյլ, ու ես կարգացած ըլլալով այս թարգմանութիւն. կը հարկադրիմ խոստովանիլ որ այսպիսի տաժանելի ընթերցանութիւն մը երբէք չէի ըրած. վասնզի անյա՛ր խառնուրդ մըն է ան, գրեթէ բոլոր ու անկարգ, լի՛ անվերջ կրկնաբանութիւններով, երկարածիգ պարբերութիւններով ու շարամանութեամբ, մէկ խօսքով՝ չա՛տ անմարսելի ու անտանելի. Եւրոպացիի մը՝ ի հարկի պարտականութեան միայն հնար է կարգալ Քուրանը ծայրէ ծայր, ինչպէս պետական արձանագրաց մէջ՝ կը կարգանք նաև Քուրանի մէջ անընթեռնելի չլթայաբանութեանց խառն պրակներ, որպէսզի թերեւս առնենք քանի մը տեղեկութիւն նշանաւոր անձնաւորութեան մը վրայ: Ստոյգ է սակայն նաև՝ որ մեզի համար Քուրանն այլակերպեալ բան մըն է և չունի այնչափ համորշափ ունի արաբներուն համար, որ մենէ շատ աւելի կարգ ու սարք կը գտնեն անոր մէջ: Մարդարէ Մահմէտի հետեողք գտան Քուրանն հատուածներու բաժնուած և դիզուած վրայ վրայ՝ իր առաջին քարոզութեան ժամանակ դիրի առնուած վիճակին մէջ, և շատերն՝ ինչպէս կըսեն՝ գրուած ոչխարի մագաղաթներու կամ տափոսկրերու վրայ (omoplate) ու խառն իխուռն ձգուած արկղի մը մէջ, և հրատարակեցին զայն առանց մատչելի կարգի մը՝ թուական և ուրիշ պարագայի վրայօք. ջանալով միայն՝ ինչպէս կերելի՝ յառա-

ջադաս կարգել երկայնագոյն յօդուածները, որով վերջին յօդուածը կըլլայ բո՛ւն սկիզբը՝ զի կարճագոյն յօդուածներն ամէնէն առաջ գրուեցան, մատեանին պատմական գնացքն այնչափ յոռի չէ, և բնագիրին մէջ շատերն՝ ըստ Արաբացի՝ ոտանաւոր են, տեսակ մը վայրի հնչուն օրհներգութիւն. և այս տաղաչափական պարագան թերեւս կարեւորագոյն բան մըն է Քուրանի համար, ու թերեւս թարգմանութեան մէջ շատ բան կորսուած ըլլայ անկէ. բայց և այսու ամենայնիւ գթուարին է դարձեալ հաւատալ՝ թէ կարգ մը մահացունք համարած ըլլան զայն երկիրի մէջ գրուած և երկրի համար շատ բարերար մատեան մը, լաւ գրուած կամ՝ մէկ խօսքով՝ կատարկալ Գիթի մը: Ըստ մեզ՝ յաւէտ մանուածոյ հաղներգութիւն մըն է ան, անարուեստօրէն գրուած (եթէ կրնայ ըսուիլ գրուած) գիրք մը արեգակին տակ: Այսչափ բան բաւական կը համարինք ըսել Քուրանի վրայ՝ տոհմային պէսպիսութեանց ու ճաշակի մասին:

Դարձեալ՝ դիւրին է հասկընալ թէ ինչո՞ւ Արաբք կըրցած են այնչափ սիրել Քուրանը: Երբ մարդ անգամ մը կարդալ տալէ ետք ձեռքէն ձգէ այս գիրքը, եւ մէկ կողմ դնէ զայն՝ անոր իսկական գրոշմն ինքնին կըսկսի յայտնուիլ իր միտքին, եւ այս պարագային՝ հոն բանասիրականէ շատ տարբեր արժէք մը կը նշմարուի: Բաւ է որ գիրք մը կշռակի սիւրտէ բղխած ըլլայ, թէպէտ անարուեստ թէ՛ և առանց բանահիւսական զարդուց՝ կը յաջողի գրաւել այլոց սիրտերը. և այս հայեցողածով կրնանք ըսել թէ Քուրանի առաջին ու անհամեմատ նախամասնութիւնն՝ իր

անհեղձութիւնն և բարենոցիութիւնն է: Գիտե՛մ, Բրիտոյ և այլք նկարագրած են մեղի զայն իբրև լոկ ձևաբանութեանց դէշ մը, հատուած հատուածի վրայ շեղջակուտեալ՝ արդարացունելու և գեղերեսելու համար հեղինակին մեղքերն և զօրավիգ ըլլալու անոր փառասիրութեանց և տարփողանքին, այլ ստուգիւ հասած է ժամանակն ընկրկելու համար այս ամէն ընդ-վայրախօսութիւնները: Առանց երաշխաւորելու մարգարէ Մահմէտի անյեղլի անկեղծութեան (և ո՞վ անկեղծ տւած է անայլալապէս), կը խոստովանիմ որ բնա՛ւ կարևորութիւն չեմ տար ու միտքը չեմ հասկընար արդի քննաբանից ոմանց, որ կը վերագրեն անոր կանխամտածեալ հնարք մը, իբրև թէ գիտակից կեղծող մը եղած ըլլար՝ ըստ մեծի մասին կամ ըստ ամենայնի. նա՛ աւելի յառաջ երթալով՝ կըսեն թէ ամբողջ կեանքը մարգարէ Մահմէտի գիտակցական հնարագործութիւն մը եղած է ու ինք գրած է այս Քուրանն այնպէս՝ ինչպէս պիտի գրէր հնարագործ մը: Անձնիւր բարեմիտ ընթերցող Քուրանի այլապէս պիտի մտածէ՝ նկատելով անոր մէջ մեծ ու անհրահանգ մարդկեղէն հոգիի մը եռանդին անկարգ յոյզերը, անյարգա՛ր այնպէս և այնքա՛ն անխնամ որ կարդալ անգամ չգիտնալու նշաններ ունի. բայց ինք յորդ է խանդով լրջութեամբ, և սաստիկ ամեհութեամբ կը ճգնի արտայայտել ինքզինքը խօսքով. իր Քուրանին մէջ կը տեսնուի ինքզինքն արտայայտելու ուժգնութիւն մը շնչասպառ. անոր մէջ խառն ի խուռն կը յորդին կը խուժեն մտածութիւնք, և՛ խօսուելիքներուն շատ խռնութեանը պատճառով՝ գրեթէ ոչինչ կը խօ-

սի, կարծես, իր իմաստներն ո՛չ մէկ շարադրութեան ձևի մէջ կարգադրուելու ընդունակ չեն. ո՛չ մէկ շարայարութիւն կայ հոն, ոչ իսկ մէթոտ մը, և ոչ մէկ կապակցութեան մը կը թեքին կը ճկին: Ըստ այսմ՝ Մահմէտի իմաստները բնաւ մեռուած չեն, այլ անձև անկերպարան՝ ներշնչեալին միտքէն դուրս ցայտուած՝ կարծես կռուելով և թաւալելով թուղթին վրայ՝ իրենց սկզբնական անյօդ ու քառասյին վիճակին մէջ: Մահմէտի այս գիրքն անուանած ենք նաև «անիմաստ», այլ չէ՛ այն բնաւ երբէք բնականապէս անիմաստ՝ զըրւած ըլլալով մանաւանդ բնական խոշորութեամբ կամ անհարթութեամբ մը. վասնզի ինք Մահմէտ չէ՛ր վարժուած ճարտարխօսութեան մէջ, անկարելի էր անոր անընդհատ կռիւներու և պատերազմներու երեսէն՝ պարապ գտնել ու իմաստասիրել գիտնական ասութիւնները. կեանքի ու փրկութեան վերամարտիկ զինուորի մը սրտատրոփ աճապարանքն և ուժգնութիւնն է՝ մարգարէ Մահմէտի գտնուած վիճակին հանգամանքը. աճապարանք այլ յայլմէ իմն պակույեալ իր իմաստներուն կարի՛ վեհութենէն իսկ՝ ինք չկրնալով իսկ արտայայտել զինքն յօդաւոր բարբառով: Այսպիսի տրամադրութեամբ հոգիի մը յաջորդական արձագանգները (պէսպիսացած քաներեքամեայ պատերազմի մը տեսակ տեսակ յեղուածներով)՝ գիրի առնուած մերթ ճարտարութեամբ մերթ անյարգար անարուեստ՝ ա՛ս է ասա Քուրանը:

Վասնզի՝ կը տեսնենք մարգարէ Մահմէտը քսան երեք տարի՝ եղած իբրև կենդրոն կռիւով բովանդա-կապէս բորբոքած աշխարհի մը: Պատերա՛զմ Քորէյյէ՛

ներու և հեթանոսներու դէմ, կռիւ իր իսկ հետեւորդ-
 Ժողովուրդին մէջ, ու ինք ուժասպառ այս յուզմանց
 մէջ իր վայրագ ոգիովը. այսպէս յարաշարժ յորձանքի
 մէջ տատանեցաւ իր հոգին ու երբէք անդորր և հան-
 դիստ չեղաւ: Դիւրին է մտածել թէ ի՛նչպէս այս մար-
 դուն հոգին գիշերային տքնութեանց մէջ՝ նշաւակ այս
 կարգի դղորդներու՝ վերջապէս կողջունէր այս դժուա-
 ըութեանց մասին որոշումի մը լուսաւոր ձեն՝ իբր եր-
 կինքէն ծագած ճշմարիտ լոյս մը. իր տառապած միտ-
 քին արդիւնք ամէն որոշում սրբազանեալ՝ այսպէս կը
 թուէր իրեն՝ ներշնչումը Գաբրիէլ հրեշտակի մը: Ու
 մենք՝ կանուանենք այս մարդն հնարագործ մը: Ո՛չ
 բնաւ: Խոկումներու ընդարձակ հնոցի մը նման բորբո-
 քող այս մեծ եռանդնայոյզ հուր սիրտն՝ երբէք աճ-
 պարարի մը սիրտը չէ՛ր. իր կեանքն ու Հաստչին այս
 տիեզերքն՝ իր միտքին հանդէպ իրական դործ մը և
 ահաւոր ստուգութիւն մըն էին: Ինք ո՛չ դուն ուրեք
 վրիպեցաւ՝ ըլլալով անուս անապատականի որդի մը
 բնութեան, և պետէվիութենէ մնացած շատ բան կար
 դեռ իր վրայ. ա՛յսպէս պէտք է համարենք միշտ զայն:
 Այլ կարելի չէ՛ մեղի ու շա՛տ դժնդակ ալ է կարծել
 զայն ողորմելի հնարամիտ մը, կոյր անզգայ և սովալը-
 լուկ ճարտարող մը՝ պատառ մը հացի համար այսպէս
 հնարագործի երկնառաք տեսանողի դեր լնաղացող՝ ու-
 ըանալով հանապաղ իր ստեղծողն ու իր անձն անգամ:

Ըստ իս՝ Քուրանի բուն արժէքն է՝ բացարձակ
 անկեղծութիւն, որ և վայրենաբնակ արաբներու աչքին
 չքնաղ բան մը ըրած է զայն և որ մատենանի մը ա-
 ռաջին ու վերջին արժանիքն է՝ ինք միայն մայր, այո՛,

և աղբիւր ամէնազան արժանիքի: Հետաքրքրական է
 նաև տեսնել Քուրանի այս աւանդական կշտամբալից
 տրանջող ու պաղտտախառն հատուածներուն մէջ սրփ-
 ուաւած՝ ճշմարիտ ու շեշտ հոգեւտեսութեան երակ մը,
 տեսակ մը բանաստեղծութիւն հոսանուտ՝ թափառիկ
 երակի մը մէջ: Գիրքին բուն տարրերն են զուտ աւան-
 դութիւններ՝ առանց պատրաստութեան ուժգին խան-
 դագին նախասացութիւններ, և մարգարէ Մահմէտ ըս-
 տէպ կակնարկէ նաև մարգարէներու հին պատմու-
 թեանց, որ արարացւոց մէջ կը յիշատակուէին մինչև
 իր օրերը: Հոն արձանագրուած կը տեսնենք թէ ինչ-
 պէս մարգարէք՝ օրինակի համար Աբրահամ, Դովտ,
 Մովսէս, քրիստոնեայ ու այլազգի ճշմարիտ կամ սուտ
 մարգարէներ՝ հետզհետէ այս կամ այն ցեղին մէջ ի
 յայտ գալով՝ աղդարարած էին մարդոց իրենց մեղքն
 և անոնցմէ ընդունուած էին անարգանքով. ի՛նչպէս ինք
 մարգարէ Մահմէտ ալ, որ իր անձին մեծ սփոփանք
 կը համարէր անոնց նմանափառութիւնը՝ կը կրկնէ ասոնք
 տասը բսան ու աւելի անգամներ, ու չյագենար ի սպառ
 կրկնելէ: Արիասիրտ Սամուէլ ճօնսը՛ն մը՝ իր լքուած
 շտեմարանին մէջ՝ կրնար այս միջոցով նորէն պրպրտել
 որոնել Հեղինակներու կենսագրութիւնը: Քուրանի գր-
 խաւոր պաշարն այս նիւթերն էին, որոնց հետ սակայն
 ամէնուրեք կը նշմարենք զարմանքով ճշմարիտ խորհո-
 ղին ու տեսանողին կայծակնանշոյլ փայլումները: Հոն կը
 տեսնուի մարգարէ Մահմէտի սուր հայեցուածն աշ-
 խարհի վրայ, որ իր սեպհական ուղղութեամբն ու ե-
 ռանդնարորդ վայրի կորովովը կը ցոլացունէ ընթերցո-
 ղին սիրտին խորքն՝ իր սիրտին յայտնուած բաները:

Առ Աստուած ուղերձեալ գովութեանց վրայ չէ՛ խօսքս, որոնց նման ուրիշ շատեր երգած են և որ երբայա- կաններէն փոխառութիւններ են՝ կարծեմ՝ և անոնց- մէ շատ վար, այլ կուգեմ մատնանիշ ընել իրերու սի՛րտը թափանցող և անոնց իսկութեան խեղաւորս այն սուր և ըստ իս ամէնէն գերազանց բանը մարգա- րէ Մահմէտի վրայ. վեհ բնութենէն ամէնուն պարգե- ուած ձիւք մը, որուն յարգն հազարէն մէկ անձն հազիւ ըմբռնելով՝ անոր մէջ կը յարանայ յօժարութեամբ, և զոր՝ իբրեւ փորձաքար անկեղծ սիրտի՝ կանուանեմ ան- կեղծութիւն տեսութեան:

Գարով հրաշքի՝ մարգարէ Մահմէտ չէ՛ր կըրնար հրաշագործել. ի՛նք իսկ յաճախ սրտայուզութեամբ կը գոչէր թէ «ես չե՛մ կըրնար հրաշք գործել», «ես հա- սարակաց քարոզիչ մըն եմ», քարոզիչ այս վարդապե- տութեան առ ամէն մարդիկ. մանկութենէն ցայնվայր՝ բովանդակ աշխարհ մեծ հրաշք մըն էր իր աչքին, ինչպէս կըրնանք տեսնել իր վրայ. կըսէր նա, Աստու- ծոյ այս ձեռագործք սքանչելի հրաշալի չե՞ն, և ամէնն ալ բովանդակապէս ձեզի համար հրաշք ու նշան մը չե՞ն «եթէ միայն կուրաբար չնայիք»: Ինքն Աստուած ձեզի համար կազմեց այս երկիրն ու ձեզի ճամբայ ցու- ցուց անոր մէջ», հոն բնակելու համար և երթալու ո՛ւր որ կամիր. հիանալի են մարգարէ Մահմէտի աչքին մանաւանդ ամպերն՝ արաբական երաշտի երկիրին մէջ «լայնատարած ամպերը, կըսէ նա, որ վերի անհունու- թեան վեհագոյն խորերէն կը ծնին և կուգան: Այդ սե՛ւ անարդիլ ճիւղները՝ վերն առկախուած՝ և ահա կը նային որ տեղատարափ յերկիր կիջնեն «վերակեն-

դանացունելու համար դիակնացած գետինը», ու «կը փթթեցունեն խոտի գարունը, և այն բարձրուղէշ արմաւենիները՝ տերեւներով ու արմաւի ողկոյզներով մէկտեղ կը վայրահակին. հրա՛շք չեն ասոնք. նմանա- պէս ձեր արջառները, զոր Աստուած ստեղծեց, աշխա- տաւո՛ր անմոռնչ արարածներ, որ կաթի՛ կը փոխար- կեն խոտն և ձեզի կը մատակարարեն նիւթ ազանել- եաց, զարմանալի՛ կենդանիներ՝ երեկոյի ժամուն կար- դով կը դառնան դոմ, և՛ կը յաւելու ըսել՝ զարդ ու պատիւ մըն են ձեզի: «Նաւերն ալ, զի յաճախ կը խօսի նաւերու վրայ, այն անհեթեթ ու շարժուն լեռ- ները, որ պարզելով իրենց առագաստի թելերը՝ կը չուեն ոստոստելով ջուրերու վրայէն. երկինքի հո՛գմն է անոնք վարողն՝ առանց որոյ անհնա՛ր է որ գնան. այլ յանկա՛րծ Աստուած կը զսպէ հովերն ու անոնք կը մնան անշարժ անխաղաց, և չեն կըրնար խայտալ»: Հրա՛շք, կը գոչէ մարգարէ Մահմէտ, և ի՛նչ տեսակ հրաշք կը խնդրէք. գուք իսկ ինքնին աշխարհի վրայ հրաշք մը չե՞ք: Աստուած ստեղծեց ձեզ «խուն կաւէ մը» որ «երբեմն փոքրիկ արարածներ» էիր և անկէ քանի մը տարի առաջ բնաւ իսկ չէիք. ունիք արդ- դէմքի վայելչութիւն, զօրութիւն, իմացականութիւն, և «սիրելութիւն ու վշտակցութիւն առ երեսրս»: Եւ ահա ծերութիւնը կը հասնի, ու կըսպիտակացունէ ձեր մազերը, և կը նուազի ձեր ոյժը. կորացեա՛լ կիյ- նաք, և ահա միւս անգամ ո՛չ ևս էք: «Ունի՛ք սիրել- ութիւն իրարու», մանաւանդ այս ասացուածը շատ կը շարժէ զիս. «Աստուած կըրնար ստեղծել ձեզ ա- ռանց իրարու սիրելութեան, և այն ատեն ի՞նչ պիտի

ընէիք: Մեծ և ուղղակիութեամբ մտածութիւն մըն է աս, սկզբնաւոր ճանապարհանութիւն մը՝ կորզուած իրաց խնկութենէն: Բանաստեղծական ճանապարհ լաւագոյն և ճշմարտագոյն բանից անհարթ հետքեր կերելին այս մարդուն վրայ: հզօր և անմշակ իմացականութիւն մը, տեսանողութիւն խորին և սիրտ մը զգայուն: կորովի՝ վայրամարդ մը, որ կըրնար ըլլալ կըրթութեամբ միապէս եւ քերթող եւ արքայ եւ քահանայ: գիւցազն ամէն բանի մէջ:

Թէ այս աշխարհ իր բովանդակութեամբն հրաշք մըն է՝ այս ճշմարտութիւնն իր միտքին համար յաւետ պայծառ էր: Ինչպէ՞ս անգամ մը ըսինք՝ ամէն մեծ խորհողաց և նոյն իսկ բիրտ Սկանտինաւեանց պէս՝ ինք մարգարէ Մահմէտ ալ խելամուտ եղաւ թէ այս նիւթեղէն տրամ երեւցած աշխարհն՝ ըստ գոյին իսկ ուրիշ բան չէ բայց Աստուծոյ զօրութեանն ու ներկայութեանը տեսանելի ու շոշափելի ցոյցը, իրմէ դուրս առկախուած ստուեր մը պարապ ամբաւութեան ծոցին վրայ և ուրիշ ո՛չ ինչ: «Լեռները, կըսէ նա, այն մեծամեծ քարակուռ լեռները(*), պիտի աներեւութանան լուծուելով կապոյտին մէջ ինչպէս կը լուծուին կը ցըրուին ամպերը: նա՛ ըստ Սէյլի՝ կիմանայ աշխարհն աւրաբական ոճով իբրեւ միատարր ու տափակ դաշտ մը անհուն և հոգեղէն, և անոր վրայի լեռներն իբրեւ սիւներ՝ անհասկնող բռնեղութեամբ զայն: Անոնք ամ-

(*) Արաբիայի ու Պաղեստինի լեռները մեծ մասով լերկ ու ժայռուտ են, անհոգած գազաթներն ի վեր ցից ցից կերելին խիտ առ խիտ ժայռեր կապարի մեծ ձողերու նման:

պի նման աներեւոյթ պիտի ըլլան «վերջին օրն» ու աշխարհ համօրէն վեր ՚ի վայր պտուղեւոր պիտի աւերի և պիտի չքանայ ոչնչութեան մէջ՝ շողիի ու շամանդաղի նման: Աստուծոյ ձեռքն երբ վերանայ անկէ՝ նոյն ժամայն կը կործանի: Հանապազօր յայտնի էր մարգարէ Մահմէտի՝ «Ալլահ»ի տիեզերական պետութիւնը, իր անճառելի կարողութիւնն ամէնուրեք, իր շուքն և անասելի ահարկութիւնը, նոյն միանգամայն ստոյգ զօրութիւն և էութիւն և իրականութիւն ամէն բանի մէջ: Ինչ որ արդի իմաստասէր մը կանուանէ բնութեան զօրութիւններ, բնական օրէնք՝ առանց ճանչնալու անոնք իբր աստուածային իրեր և ոչ իսկ նշանակելի ինչ արժանի իր անուանին, այլ հաւաքածոյ մը իրերու՝ անկցորդ գերբնականին ու աստուածայինին: նիւթ վաճառելի, առարկայ հետաքրքրութեան և պիտանի միայն շոգենաւները մղելու համար: Մեր գիտութիւններովն ու հանրագիտարաններով բերում մը ունինք անտեսելու մեծ աւսուածայնութիւնը մեր աշխատանոցներուն մէջ, այլ չվայել՝ միզի մոռնալ անտեսել զայն: Եթէ միանգամ մոռնանք զայն՝ չգիտեմ ուրիշ ինչ բան արժանի պիտի համարինք միտք պահելու: Գիտութեանց շատերն այն ատեն մեռեալ ինչ պիտի ըլլան, չո՛ր ու ցամաք, կռուարո՛յժ և ունայն բաներ, աշնանավերջի դժնիկներ: Լաւագոյն գիտութիւնն՝ առանց այս ճանաչումին՝ է աւստի՛ն անհոգի: ոչ աճեցուն այն ծառն ու անտառը, որ կը մատուցանէ միշտ փայտ թարմ՝ այլովքն հանգերէ: Եւ բոլորովին անհնար է մարդու գիտնալ տիրապէս՝ առանց պաշտելու ինչ և է եղանակով՝ առանց պաշտե-

լու՝ գիտութիւնը ճամարտակութիւն է կամ թէ՛ ըսե՛նք՝
դժնիկ մեռած:

Նատ բան՝ և յանիրաւի՝ գրուած և զրուցուած
է մահմէտական կրօնքի զգայականութեան վրայ: Ի՛նք
չսահմանեց՝ մեզի դէշ երեւցած այն աղետաբեր թոյլ-
տուութիւնները, այլ գտաւ անոնք գործածուած դրը-
ուած անգիմադարձ՝ անյիշատակ ժամանակներէ հետէ.
ինք չափաւորեց՝ միայն անոնք և ամփոփեց շատ կող-
մերէն: Իր կրօնքը դիւրընծայ (easy) չէ՛. խիստ ծու-
մապահութիւնք, լուացմունք, խիստ ու բազմաձև ա-
րարողութիւնք, օրն հինգ անգամ աղօթք և հրաժա-
րում գինիէ՝ ասոնք դիւրատար սահմանադրութիւններ
չէին, որպէս զի Մահմէտականութեան արագ ծաւա-
լումին արգելք չըլլային. իբրև թէ կրօնքի մը կամ
ինչ և իցէ դրութեան մը յաջողութիւնն ա՛յս միջոցով
հնար եղած ըլլար: Զրպարտութիւն մըն է ըսել՝ թէ
կարգ մը մարդիկ կը խիղախեն դիւցազնական գործե-
րու՝ զուտ հեշտութեան հաճոյքի ու քաղցրաւենեաց և
ա՛յլ նման փոխարինութեանց յոյսով՝ հոս ու հան-
դերձեալին մէջ: Ամէնէ՛ն նկուն մահկանացուն սիրտն
անգամ՝ կը կրէ ազնուագոյն բան մը. քրտնաթոր հէք
վարձկան զինուորն իսկ՝ որ մեռնելու կերթայ՝ ունի
«զինուորական պատիւ»ը, շա՛տ տարբեր քանի մը դա-
հեկանի փոխարէն մարտամեքենայ մը ըլլալու համո-
զումէն: Ամէնէն չուառ աղամորդին անգամ՝ ոչ թէ
քաղցրահամ բաներ ճաշակելու, այլ վեհ ու ճշմարիտ
գործեր գլուխ հանելու և երկինքի տակ իր աստուա-
ծաստեղծ մարդու գիրքը ձեռք ձգելու և պահպանե-
լու անձուկով կը տոչորի ծածուկ. ամէնէն յետսամիտ

ստրուկը՝ դիւցազնական խանդով կը բռնկի երբ ան-
գամ մը ցոյց տաս այս վերնամարտի ճամբան: Մարդ-
կութեան մե՛ծ նախատինք ըրած կըլլան անոնք՝ որ կը
համարին զայն հրապուրելի՝ հեշտութեանց միջոցով:
Մարդկային սիրտին վրայ ներգործող հրապուրներն են՝
դժուարինն անձնուրացութիւնն և մահը. իր ներգոյ (*)
վեհ կեանքը բորբոքելու համար այնպիսի բո՛ց մը ունինք
ձեռուընիս՝ որ կըրնայ վառե՛լ սպառե՛լ ամէն ստոր
նկատում. այս ներգոյ վեհանձնութիւնն երանութենէ
բարձր բան մըն է, զայս կը տեսնենք թեթև մարդոց
մէջ անգամ, որ կը յուզեն «պատիւի խնդիրներ» և
ուրիշ նման բաներ: Կրօնք մը ոչ թէ մեր ախոր-
ժակները շոյելով կըրնայ շահիլ հետևողներ, ո՛չ եր-
բէք, այլ գրգռելով անձնիւր սիրտի մէջ նիրհող դիւ-
ցազնական երակին նեարգեբը:

Ինք մարդարէ Մահմէտ ալ՝ նկատի առնելով իր
վրայով բոլոր զրոյցները՝ չէր մարմնասէր մարդ մը. և
մենք շատ պիտի սխալինք նկատելով զինքն այսպիսի
հեշտասէր մէկը՝ բռնուած մանաւանդ պարզ հաճոյք-
ներու բաղձէն: Ինք ինչ և է պատշաճ հաճոյքի մը ան-
գամ անծանօթ էր: Առտնին կարի՛ սակաւապէտ կեն-
ցաղ մը կը վարէր. իր սովորական կերակուրն էր գա-
րիի հաց և ջուր, երբեմն ամիսներով կրակ անգամ չէր
վառեր: Իր հետևողք արդար պարծանքով կը պատմեն
թէ ինք անձամբ կը կարկատէր իր կօշիկներն ու վե-
րարկուն: Անինչ չարքաչ ու անտեսուած մարդ մըն էր,
անփոյթ հասարակ մարդոց հոգ տարած բաներուն. չէ՛
չէ՛ր նա սովորամոլ մարդ մը՝ պարտ է ըսել ինծի. ինչ

(*) Ներսի:

և է կարգի ախորժակի լաւագոյն զգացում մը կար ա-
նոր ներսը, ապա թէ ոչ այն վայրագ արաբորեարը, քը-
սան երեք տարի մարտակից ու կենակից իր մօտ, միշտ
անոր հետ սերտ կցորդութեամբ՝ չէին մեծարեր զայն
այնչափ պատիւով։ Անոնք վայրենաբարոյ մարդիկ էին
անգաղար կռիւի մէջ ներսն ու դուրսն՝ ամէն տեսակ
վայրագ համարձակութեամբ։ Անհնար էր մէկու մը կա-
ռավարել անոնք՝ առանց ստոյգ արժանիքի ու առա-
քինութեան։ Կը զարմանաք որ մարգարէ՝ կոչեցին զայն.
ի՛նչպէս գէտ առ գէտ ըլլալով անոնց՝ պարզ առանց
պատրուակելու իր անձը խորհուրդներով, ամէնուն աչ-
քին առջև անձամբ նորոգելով իր վերարկուն և կա-
րելով իր կօշիկները, մարտնչելով խորհուրդ գումարե-
լով և անոնց մէջ հրամատարելով՝ հարկ էր գիտնալ
անոնց թէ ի՛նչ տեսակ մարդ էր նա, ու ձեր ուզածին
պէս անուանել զինքը։ Ոչ մէկ թագապանձ ինքնակա-
լի հնար եղած չէր՝ վերարկուն կարող այս մարդուն
պէս՝ լսելի ընել իր ձայնն ու պաշտուիլ. քսան երեք
տարի ձախող պատերազմներու միջոցին՝ ճշմարիտ դիւ-
ցազնի սեփական հոգի մը կը գտնեմ ես անոր վրայ։

Իր վերջին խօսք՝ աղօթք մըն են. խռովեալ պայ-
քարող սիրտի մը՝ գէպի հաստին ուղերձեալ յուսա-
դողով ճիգ մը երկնատենջ։ Չենք կըրնար ըսել թէ իր
կրօնքը զինքն յուրեղոյն ըրաւ, այլ ըրաւ լաւագոյն և
բարեգոյն։ Վեհանձնութեան բաներ կը պատմուին իր
վրայ. երբ իր աղջիկը մեռաւ՝ իր գաւառաբարբառովն
իսկ ըրած խօսքը շատ գորովաշարժ է իր անկեղծու-
թեամբ ու վայել իսկ քրիստոնեայ շուրթերու — «Տէ՛ր
տայ և տէ՛ր առնէ, օրհնեա՛լ ըլլայ իր անունը»։ Նոյն-

պէս խօսեցաւ՝ երբ լսեց Սէյիտի մահը, որ իր աղա-
տագրած սիրելագոյն գերին և իրեն հաւատացողնե-
րուն երկրորդն էր՝ ինկած Յունաց գէտ մարգարէ Մահ-
մէտի մըլած առաջին Դապո՛ւքի պատերազմին մէջ։ «Ա-
ղէ՛կ եղաւ այսպէս» գոչեց մարգարէ Մահմէտ. «Աստու-
ծոյ գործին ծառայեց Սէյիտ և Աստուծոյ քով գնաց
հիմայ, երանի՛ իրեն»։ Ու երբ, սակայն, Սէյիտի աղջի-
կը՝ տեսնելով սպիտակահեր մարգարէն որ յորդապէս
կարտասուէր մեռեալ մարմինին վրայ՝ աղաղակեց թէ՛
վա՛յ ինծի, այս ի՞նչ է որ կը տեսնեմ — «բարեկա՛մ
մը որ կարտասուէ բարեկամին վրայ» պատասխանեց
մարգարէ Մահմէտ։ Իր մահուընէն երկու օր առաջ՝
վերջին անգամ աղօթարան երթալով խնդրեց որ եթէ
անիրաւած էր մէկու մը՝ պատուհասուի՝ փոխարէն,
նաև թէ մէկուն պարտք մը ունի՞. ձայն մը պատաս-
խանեց թէ «պարտք ունիս ինծի երեք դահեկան, զոր
ժամանակով փոխ տուի քեզի»։ մարգարէ Մահմէտ
հրամայեց վճարել զայն՝ ըսելով թէ՛ լաւ է արդ ամբչ-
նալ հոս այս պարագայով քան հոն դատաստանի՝ օրը։
Քատիչայի սիրուն մասին իր երգումն ալ «յանուն Աս-
տուծոյ» նշանակելի բան մըն է։ Այսպիսի սրտախօսու-
թիւնք կը ցուցնեն որ նա անսո՛ւտ մարդ մըն էր, հո-
ղեղբայր մեզի ամէնուս տառներկու դարերու մէջէն
յանդիման ըլլալով մեզի՝ իբրև ճշմարիտ որդի հասա-
րակաց մօր։

Սիրելի է ինծի նաև մարգարէ Մահմէտ՝ իբրև
բոլորովին ազատ ոք կեղծաւորութենէ, ինքնանպաստ
որդի անապատի՝ առանց պատրուակելու իր անձը. ա-
մենին չիկայ անոր վրայ յոխորտ անձնահաճութիւն,

ազատ միանգամայն կարի՛ խոնարհութենէ, ու կերեւի միշտ ինք՝ ինչպէս հնար էր երեւիլ իր ձեռքովը կարած կօշիկներովն ու վերարկուով՝ պարզօրէն համարձակ ըսելով պարսիկ ամէն արքայից և յոյն ինքնակալաց համար՝ թէ ի՞նչ են ու ի՞նչ է իրենց պարտականութիւնը. իր մասին ալ քաջ գիտնալով «իր անձին յարգը»։ Պէտէվիներու հետ մահու և կեանքի կռիւի մը մէջ՝ անգթութիւններ տեղի պիտի ունենային բնականաբար, բայց ողորմածութեան բնական դուրսի և վեհանձնութեան գործեր ալ կատարուեցան հոն։ Մարգարէ Մահմէտ ո՛չ առջիները կը գովէր և ո՛չ վերջիներուն համար կը պարծէր՝ անոնց իւրաքանչիւրն ըլլալով անշատ բերմունք իր սիրտին, իւրաքանչիւրն հոս հոն հարկ համարուած այն ժամանակ։ Կեղծանոյշ մարդ մը էր. ըստ հարկի իրերուն՝ կը տեսներ իր վրայ միամիտ քաջագործութիւն մը, նա շատ չկրժ՝ կըմար իր գործերուն և փառքերուն վրայ։ Ստէպ կը լսուի Դապուքի պատերազմին վրայ. իր մարդոցմէն շատերը դժկամակեցան երթալ այս կռիւին՝ պատճառելով օդին տաքութիւնը, հունձքի ժամանակը և այլն. և մարգարէ Մահմէտ երբէք միտքէն չհանեց այդ դրժկամակութիւնը։ Ձեր այժմեան հունձքը, կըսէր նա, հազիւ օրուան մը բան է, և ան չէք մտածեր թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ ձեր հունձքը բովանդակ յաւիտենականութեան միջոցին։ Օդը ջերին է՝ կառարկէք. այո՛, ջերին է, այլ դժուր ջերագոյն պիտի ըլլան ձեզի համար։ Երբեմն խիստ ծաղրաբանութիւն մը կը խոստաւի իր բերնէն, և խօսքն անհաւատներուն ուղղելով կըսէ, «ձեր գործերուն արդար փոխարէնը պիտի առնէք ա-

հե՛ղ օրը՝ ճշգրիտ կշիռով և անաչառ ծանրութեամբ. աղէ՛կ բնւ մը պիտի տանիք. այո՛, դուք այդ ծանրութեանց աղէ՛կ բեռնակիրները պիտի ըլլա՛ք, աղէ՛կ»։ Իր աչքն ամէ՛ն տեղ սևեռած է իր գործին, միշտ կը տեսնէ զայն յայտնադրուած. իր սիրտն երբեմն լուռ պակուցեալ կերեւի այդ գործին վեհութենէն։ «Անշուշտ եղէ՛ք» կըսէ նա, և այս բառը Գուրանի մէջ երբեմն իբրև պարբերութիւն դրոշմուած է, — «Անշուշտ եղէ՛ք»։

Մարգարէ Մահմէտի վրայ երբէք չենք տեսներ առուեսացոցութիւն. անոր գործը դատապարտութեան ու փրկութեան, ժամանակի ու յաւիտենականութեան հետ է, և մահու չափ եռանդով յարած է անոր լրջութեամբ։ Ինք չունի ճամարտակութիւն, վարկածներ, շահագիտութիւն, լոկ հետաքննութիւն մը ճշմարտութեան՝ խաղալով ու փերեւետելով անուի։ Նսեմագոյն մեղք են ասոնք, արմատ ուրիշ ամէն մեղքի. ասոնք կը ցուցնեն թէ այդ սիրտերն երբէք ընտելացած չեն բացայայտ ճշմարտութեան, այլ ապրած են «լոկ ստուերի՛ մէջ», այսպիսի մարդիկ ոչ միայն են աղբիւր ստութեան ու ստախօս, այլ նաև մարմնացումն իսկ ստութեան։ Բանաւոր ու բարոյական սկզբունք՝ ճառագայթ աստուածութեան՝ մթասոյզ եղած են անոնց վրայ և ողջ ողջ մեռած. մարգարէ Մահմէտի բո՛ւն գայթուսներն անգամ՝ այնպիսի մարդոց ճշմարտութենէն աւելի ճշմարիտ են. զի կեղծաւոր են անոնք, դիմակաւոր քաղաքակիրթներ, յարգելի ատեն ատեն ու տեղ տեղ, անվստահ վասն զի ոչ մէկուն դժպիսի ըլլալ կուզեն. յաւէտ ողորկախօս

անմեղուկ են, ճիշդ ածխային թթուոյ նման, որ է թո՛յն ու մա՛հ:

Չուզելով հանդերձ գովել մարդարէ Մահմէտի բարոյական պատուիրանքն՝ իբրև գերանուրբ բաներ իրենց տեսակին մէջ՝ կըրնանք ըսել թէ անոնց մէջ կա՛յ միշտ ՚ի բարին ձգտում մը, իրապէս թելադրուած ըլլալով դէպ ՚ի ճշմարիտն ու արդարն ըզձական սիրտէ մը: Անոնց մէջ չի կա՛յ քրիստոնէութեան վսեմ ներումն և անձնուրացութիւնը, որ կը պատուիրէ դարձունել միւս ծնօտն՝ երբ մին ապտակուի. Մահմէտականութիւնը՝ կը պարտադրէ իմն վրէժխնդրութիւնը, այլ ոչ չափէ կամ իրաւունքէ աւելի: Դարձեալ խաւամութիւնն՝ իբրև կրօնք ընդարձակ ու էապէս մարդկային հոգեւտեսութիւն՝ կը քարոզէ յայտնապէս կասաւետաշ հաւատարմութիւն մարդոց. հաւատացեալի մը հոգին ամէն երկրաւոր արքայութենէ աւելի՝ կարծէ, առէն մարդիկ՝ ըստ իսլամութեան ևս՝ հաւատարմէն: Դարձեալ մարդարէ Մահմէտ այնչափ չափերը՝ ողորմութեան պատշաճութեան, այլ անոր հարկաւորութեան վրայ. օրէնքով կը սահմանէ թէ մարդ ո՛րչափ տուրք պարտի վճարել ազգատներու համար և զանցառուները պարտաւոր կը սեպէ իրենց փասին իրենց կորուստին. իւրաքանչիւր մարդու՝ տարեկան ինչ և է եկամուտին տասներորդը՝ սեպհակասն է աղքատաց. — նեղեալներուն և կարօտներուն: Այս ամէնը բարի է, մարդասիրութեան գթութեան և ուղղութեան բնական ձայնն աշխպէ՛ս կը խօսի՝ բնութեան այս անապատական զաւակին սիրտէն:

Իրապէս կըսուի նաև թէ մարդարէ Մահմէտի արօյաութիւնն և դժոխքը շատ զգայական են. երկուքին ալ մէջ մեր հոգեւոր զգացմունքին սարաուցիչ շատ բաներ կան. բայց պարտ է միտ դնել՝ որ մարդարէ Մահմէտէ առաջ ալ Արաբք այնպէս կը հաւատային, ու ինք անոնք տեղ տեղ փոխած ատենն՝ ամօքեց և նուազեցուց անոնց անչափութիւնը. յոռեգոյն զգայական վարդապետութիւնը ալ իր գործը չեն, այլ իր հետեւորդ վարդապետացն ու աշակերտաց: Քուրանի մէջ՝ իրապէս շատ քիչ խօսուած է Դրախտի փափկութեանց վրայ՝ աւելի լռելեայն քան համարձակ գրգռելով անոնց. մանաւանդ գրուած է նաև որ վեհագոյն վայելքն իսկ հոգեւոր պիտի ըլլան հոն, և գերազոյնին ամէնասուրբ ներկայութիւնը պէտք է գերազանցէ հոն ամէն վայելք: Չեր ողջոյնի ձայնը, կըսէ, պարտի ըլլալ «խաղաղութիւն (*)» Սէրա՛մ, որուն՝ իբրև միակ երանութեան կը տենջան բոլոր բանաւոր ոգիք այս աշխարհի մէջ և զուր կը խնդրենք զայն հոս իբրև մեծ օրհնութիւն. «դէմ առ դէմ պիտի նստիք աթոռներու վրայ՝ վտարելով ձեր սիրտէն ամէն քէն ու ոխ»: Ամէ՛ն քէն ու ոխ, «աղատօրէն պարտիք սիրափարիլ իրարու, զի ձենէ ամէն մէկն իր եղբօրն աչքին՝ արքայութիւնն իսկ պիտի ըլլայ երկնից»:

Քուրանի մէջ՝ մարդարէ Մահմէտի զգայականութեան և իր հեշտական Դրախտին սարաուցիչ ընթերցաւորին վրայ կըրնայինք ըսել շա՛տ բան, այլ աւելի պատշաճ է չըսել հոս: Երկու դիտողութիւն միայն ու

(*) Իմաստնադոյն և խաղաղարարոյն ողջոյնն աշխարհի մեծ մասամբ կռուարոյժ անողջութեանց մէջ...: Թարգմ.

նիմ հոս, և մնացածը կը թողում ընթերցողացս բա-
րեմտութեան: Առաջինը՝ Կէօթէի երկոց մէջէն պատա-
հական դէպք մըն է, զոր արժանի կը համարիմ մէջ
բերել. իր Մէյսորի ուղեւորութիւնի անուն գրուածին
մէջ՝ վէպի դիւցազնը կիյնայ մարդասիրութիւն մը մէջ, որ
ունի տարօրինակ սովորութիւններ. այս սովորութեանց
մին էր սա. — Սահմանադրած էր Մէյսորն՝ որ իւրա-
քանչիւրը մեր մարդոց պիտի պարտադրէ իր անձին
տեսակ մը նեղութիւն կամաւոր՝ կշիռ հակառակ իր
իղձերուն երթալով՝ ինչ և իցէ պարագայի մը մէջ, և
պիտի բռնադատէ ինքզինքն ընել իր չուղածը, թէպէտ
և լայն արձակ ասպարէզ ալ թողուած ըլլայ իրեն ու-
րիշ ամէն պարագաներու մէջ: Ասոր մէջ կը տեսնեմ
եւս մեծ արդարութիւն մը. չարիքն՝ հաճելի բաները
վայելելուն մէջ չէ՛, այլ մեր բարոյական կեանքին ա-
նոնց գերի ըլլալը չար է: Երբ համոզուի մարդ մը՝ թէ
ինք տէ՛ր է իր սովորութեանց եւ կրօնայ ու իր կառ-
մէ՛ն կախուած է՝ երբ պիտի ըլլայ՝ ձգել անոնի քե-
շադրութեանը քանին, ընտիր օրինակ մը կուտայ ա-
սով ընտրագոյն օրէնքի մը: Միւսիւսմաններուն համար
չատ պարագայք մարդարէ Մահմէտի կրօնքին, իր կեն-
ցա՛ղն իսկ և Բամատան ամիսը կը տանին այս ուղղու-
թեան, եթէ ոչ նախադիտութեամբ, կամ հեղինակին
կողմէն բարոյական կատարելութեան որոշ առաջադ-
րութեամբ՝ դէթ տեսակ մը արեական ողջախոհ բնադ-
դով, որ ոչ ինչ ընդհատ բարի է:

Բայց ուրիշ բան մըն ալ կայ՝ արժանի ըսուելու
Մահմէտական դժոխքի և արքայութեան վրայ. այն
թէ՝ որչափ որ ալ թանձր ու նիւթական ըլլան անոնք՝

յարացոյցն են յաւիտենական ճշմարտութեան մը, որ
ուրիշ տեղ մը երբէք այնչափ աղէկ յիշատակուած չեն:
Այն խոշոր զգայական Դրախտն ահաւոր Դժոխքն հրա-
բորբոր ու մշտնջենապէս ակնարկուած մեծ ու ահեղ
օրը Դատաստանի, այս ամէնը Պէտէվիներու վայրենի
միտքին մէջ՝ են միայն անձն ստուերք այն հոգեւոր
մե՛ծ իրականութեան և սկիզբն ամէն իրականութեանց,
որուն անտեսումը մեղի ամէնուս համար ալ աղետա-
բեր է և որ կանուանի՝ պարտքի անհուն ընութիւնը:
Թէ մարդու գործերն այս աշխարհի մէջ ունին իրեն
համար անհուն կարեւորութիւն և անհնար է անոնց
չքանալ և լմննալ, թէ մարդ՝ այս խուն կենցաղին
մէջ՝ կրնայ ամբառնալ մինչև վեր երկինքն և իջնել
մինչև վար Դժոխքը, և իր երկերեանամեայ կենաց մի-
ջոցին՝ կը ճօճէ իր վրայ սոսկալի ու զարմանալի կեր-
պով թագուն յաւիտենականութիւն մը գաղուած,
այս ամէն իմաստք՝ իբրեւ բոցեղէն տառերով գրու-
մուած էին այս անապատի մարգարէ Արաբին հոգիին
մէջ: Իբրեւ բոցո՛վ ու կայծակո՛վ գրուած էին հոն, ա-
հաւո՛ր անպատում միշտ ներկայ: Ու ինք կը ճգնի
ճառել անոնց վրայ՝ հատկըլեալ եռանդով՝ անարուեստ
ու անապատական անկեղծութեամբ, կիսահագագ՝ չկր-
նալով խօսքով արտայայտել ամէնը, և կանձնաւորէ
անոնք երկինքի ու Դժոխքի մէջ: Ասոնք ինչ ձևով ալ
որ ըլլան արտաբերեալ և անձնաւորեալ՝ ամէն ճշմար-
տութեանց գլխաւորն ու մեծարուն են. ի՞նչ է մար-
դու գլխաւոր վախճանն հոս երկրի վրայ. այս խնդի-
րին մարգարէ Մահմէտ կը պատասխանէ այնպիսի ե-
ղանակով՝ որ ամօթ պէտք է պատճառէ մենէ ոմանց:

Պէնդամի ու Բալէյի նման՝ արդարի ու անարդարի հաշիւ չբռներ նա, ձեռք չա՛ռներ Շահ ու Զէնի խընդիրներ՝ թուարկելու միուն կամ միւսին ծայրագոյն հաճոյքը, և յաւելումի ու բարձումի գործողութիւններով մի միակ արդիւնքի մը վերածելով կեանքի իրողութիւնները՝ չհարցուններ թէ արդար կողմն յայտնապէս չգերադանցե՛ր քան անարդարը. ո՛չ, շառագոյն բան մը չէ՛ կարեւորութիւն տալ այսպէս միուն, և միւսին խօսքը չընել, զի մին այնպէս է միւսին քով, ինչպէս Մահը կեանքի համեմատութեամբ և երկինք Դժոխքի։ Պէտք չէ անգործ թողուլ մէկն ոչ մէկ կերպով և միւսին գործել տալ։ Պէտք չէ մարդուն չափել անոնք զի անչափելի են, մին՝ մարդուն համար յաւիտենական մահ է և միւսը՝ կեանք յաւիտենական։ Պէնդամեան օգտախնդիր գրութիւնը, որ է առաքինանալ Շահ ու Զէնի հաշիւով և որ այսպէս կը վերածէ աստուածային աշխարհս մեռած ու անիմայ շոգեմեքենայի մը, ու մարդու երկնային և անհուն հոգին տեսակ մը կշռորդի՝ ճշգրիտ կշռելու համար դժնիկն ու վարսակը, հաճոյքն և ցաւը. — եթէ հարցունէք ինծի թէ մարդու և տիեզերքի մէջ իր ճակատագիրին վրայօք՝ ո՛րն երկուքին, մարդարէ Մահմէ՛տ թէ վերոյիշեալք կը մատուցանեն մեզի պիտակագոյն ու վրիպագոյն տեսութիւնը, կը պատասխանեմ՝ անշուշտ ո՛չ մարդարէն։

Բովանդակելով խօսքս՝ կը կրկնեմ դարձեալ թէ մարդարէ Մահմէտի կրօնքն է տեսակ մը քրիստոնէութիւն, ունենալով իր մէջ լուսացայտ աննենգ տարր մը հոգեւոր աշխարհին մէջ մենէ ամէնէն վեհն համար-

ւած հաստածէն, զոր չեն կրնար ծածկել իր բոլոր թերութիւնք։ Սկանտինաւեան Դիվ — քաղճից (god-wish)՝ աստուած անուայ ամէն ժողովրդոց, վերածուեցաւ մարդարէ Մահմէտի ձեռքով երկնից մէջ տեսակ մը արքայութեան, բայց արքայութիւն՝ միշտ յայտարար սրբազան պարսի և ի փոխարինութիւն հաւատքի, բարեգործութեան, դիւցազնութեան ու երկնային համբերութեան, որ աւելի դիւցազնագոյն է։ Սկանտինաւեան հին կրօնքն է ան՝ աւելցած անոր վրայ տարր ճշմարտապէս երկնային. պատշաճ չէ՝ քարքեր անուանել այդ կրօնքը. առանց յառելու անոր մէջի քարքերութեանց՝ պէտք է նայիլ անոր ճշմարտութեանը։ Տասնեակու դարերու միջոցին՝ եղաւ ան հանուր մարդկութեան ընտանիքին հինգերորդ մասին կրօնքն ու կեանքի առաջնորդը, և նշանակելի է մանաւանդ ամէն բանէ աւելի՝ զի հաւատարմացաւ ի խորոց սրտից։ Արարներն հաստատուին են իրենց հաւատքին, և կուզեն այնպէս մնալ մինչ ի մահ։ Առաքելոց ժամանակն և միայն արդի անգղիացի Մարթականները բացառելով՝ միւս քրիստոնեայք չապրեցան այնպէս անդրդուելի հաստատութեամբ իրենց հաւատքին մէջ՝ ինչպէս միւս լիմանք Մահմէտականութեան մէջ, հաւատալով անոր բովանդակապէս և անով յանդիման ըլլալով ժամանակին ու Յաւիտենականութեան։ Եւ այս գիշեր այժմ հիւրէի փողոցներուն մէջ երբ պահակերը ձայնէ փողոցէն անցնողին թէ «ո՛վ է ա՛ն», անոր պատասխանին հետ պիտի լսէ շուրթերէն միայն «Աղլան էֆպէր, իսլամ, Աստուծմէ զատ աստուած չի՛կայ» ձայն հնչուած հոգւոց խորերէն ու նիւթ ամէնօրեայ մտա-

ծումին այս միլիոնաւոր թխադէմներուն: Նախանձաւոր քարոզիչներ՝ կը տարածեն այս կրօնքն ի Մալէյեանս ի Սեաւ Պապուս եւ վայրենաբարոյ կռապաշտներուն մէջ, կտրելով անոնցմէ յուռութիւններ՝ առանց դպչելու անոնց լաւ ու բարի սովորութեանց:

Մահմէտականութիւնն՝ եղաւ արաբ աղղին համար վերածնութիւն մը խաւարէն ի լոյս, եւ Արաբիա՝ նախ ա՛յս կրօնքին շնորհիւ կենդանութիւն առաւ:

Անոնք աշխարհի սկիզբէն՝ ողորմելի հովիւ ժողովուրդ մըն էին՝ վարելով կենցաղ թափառական ու աննշան անապատներուն մէջ, եւ ահա զիւցաղն մարգարէ մը կերեւի իրենց մէջ իբր երկինքէն իջած՝ բերելով անոնց հաւատոյ բան մը. եւ տեսէ՛ք աննշանն ահա կըլլայ նշանաւոր հանուր աշխարհի, եւ փոքրը կը մեծնայ բովանդակ աշխարհի տարածութեամբ. Դար մը չանցած Արաբիա կընդարձակի՝ այս կողմէն մինչեւ Կըրընատա ու այն կողմէն մինչեւ Տէլհի՝ գերափայլած փառքով արիութեամբ եւ հանճարի լոյսով: Արաբիա կը ճառագայթէ՝ բազմահոլով դարերու մէջէն՝ բովանդակապէս աշխարհի մեծ մասի մը վրայ: Մե՛ծ ու կենսատու է հաւատքը: Ազգի մը պատմութիւնը մե՛ծ արդիւնաւոր եւ հոգի վեհացունող կըլլայ՝ այն վայրկեանէն երբ հաւա՛սք կը գերազահեն անոր մէջ: Այս Արաբները, այս մարգարէն Մահմէտ, այս դա՛րը միայն կը թուին կայծի մը խո՛ւն միա՛կ կայծի մը նման՝ աւազէ աննշան աշխարհի մը վրայ երկինքէն ինկած, այլ բաբէ՛, այդ աւագեայն կը դառնայ կըլլայ վառօդ մը պայթուցիկ՝ որ կը հրդեհի երկնաբերձ Տելհիէն մինչեւ Կըրընատա: Ըսած եմ արդէն, մեծ մարդն եղած է

միշտ կայծակ մը երկնքէն, եւ միւս մարդիկ կըսպանեն անոր՝ վառելի խուրներու նման. եւ ահա կիյնայ կայծակը, եւ բովանդակ այդ խուրը մարդկային՝ կը բռնկի՝ կը բոցավառի՝ եւ կը բոցավառէ (*):

Վ Ե Ր Զ

(*) Ճառագայթի մը անդորրանշող մեղմութեամբ սկսող եւ կայծակի սուրբ բոցավառութեամբ աւարտող թ. Գարլայի այս գրութիւնը, որ բնագիրին մէջ ունի մարգարէական տաղնապնդուցիչ խրթնութիւն մը՝ պէտք է շատ ուրեք ընդոտուցանէ մեր հայ ընթերցողներէն անոնք ալ՝ որ քրիստոնէական համբերող եւ ժուժկալ վարդապետութեանց դրժելով՝ իրենց զգայապաշտութիւնը Մահմէտականութեան յառաջընթացութեամբ սքողել կուզեն, կարծելով թէ իսլամ Մարգարէն զգայապաշտութեան եւ անխոր մարմնական ախորժնեղութեան յագեցման կուսակից էր, որ չէր այնպէս՝ ինչպէս այս գրութեան մէջ շատ տեղ ու մասնաւորապէս 59րդ էջին մէջ յայտնի է: Մարգարէ Մահմէտ բազմօք ժուժկալ պահող մըն էր. իտալացի բազմահմուտ մը իր կերակրոց վրայ եւ՝ սապէս կը գրէ «Կերակուրքն էին անպաճոյճ, այլ վասն իւրաց կերակրոցն դուռն ուրեք պէտք լինէին կրակի, ուտէր դոյզն հաց գարւոյ, սիրելի էր նմա մեծապէս կաթն եւ մեղր, այլ սովորական կերակուր նորա էր արմաւ եւ ջուր. սիրէր յոյժ զխուրկս անուշունս... (Բամբուլի՝ վարք Մուհամմէտայ. Թարգմ. Յովհ. Պրուսացի Տէրոյնցի, ձեռագիր էջ 534):

Եւ արդէն՝ սեմական հին մարգարէից զպրոցն ամէն առնն մաթթող եւ պարկեշտ միամուսնական եղած են: Ականջը խօսի մեր յարէթեան ամէնակեր բազմակին կարգ մը քրիստոնէականներուն... Պէտք է վերջաբանաբար գիտնալ նաև՝ որ թ. Գարլայ կը վերաբերի անդղիական բողոքական քրիստոնէութեան, որ աւելի հաշտ է Մահմէտականութեան վարդապետութեանց ալ հետ:

ԿԱՐԵԻՈՐ

		ՎՐԻՊԱԿՔ	ՈՒՂՂԵԱԼՔ
ԷՋ	ՏՈՂ		
9	20	Սկանտինաւեանց	Սկանտինաւեանց
41	18	չպիտի կրնայ	չպիտի կըրնայ
52	18	անապատականի	անապատական
56	1	ընէիք	ընէիք»:

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

Ա. Պ. ԵՍԶԸՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ

Կ. Պոլս, Յուլիան Համամ, Պազրեքլար, Թի 11

Պատմութիւն Հայոց միջին, Ա. Դ. Խաչ-		
կոնց	Գին 7	դր.
Պատմութիւն Հայոց միջին, Բ.	» 8	»
Պատմութիւն Հայոց տարական	» 6	»
Աշխատագրութիւն »	» 5 20	»
» միջին	» 10	»

Յ. Գ. ՄՐՄԸՐԵԱՆԻ ՊԵՐՁԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Թուրքահայոց վանառականութիւնը . Գին 12 20	դր.
Ստուեք հին դէմքերու	» 5 »
Հին օրեր պուէս և Միսաքեան	» 7 20 »
19րդ Դար Յովն. Պրուս. Տերոյեմց.	» 12 20 »
Ալեքսիա տառնեակ խմատատարական.	» 7 20 »
Պատմ. Թուրքահայոց (ի բաժանորդա- գրութեան)	» 30 »

Կը ծախուին Բերա՝ Սրբանտիտի դիմաց Գառնիկ
Կիւլէրեանի խանութքը, Կ. Պոլս՝ Պաշինց Եաղըճեան և
Գըլըճեան գրատուններն և մեծաքանակ՝ հեղինակին քով

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0170339

